בינה גרינוולד

אורות מאופל

אוֹרוֹת מֵאֹפֶל
אָמַר וַיְהִי

מתוך תפילת החגים, שחרית

בינה גרינוולד

אורות מאפל

עריכה: נאוה וייס

Digitized by Project Zikaron
Touro University-NY Libraries
www.zikaron.tourolib.org
2024

ירושלים התשנ"ח

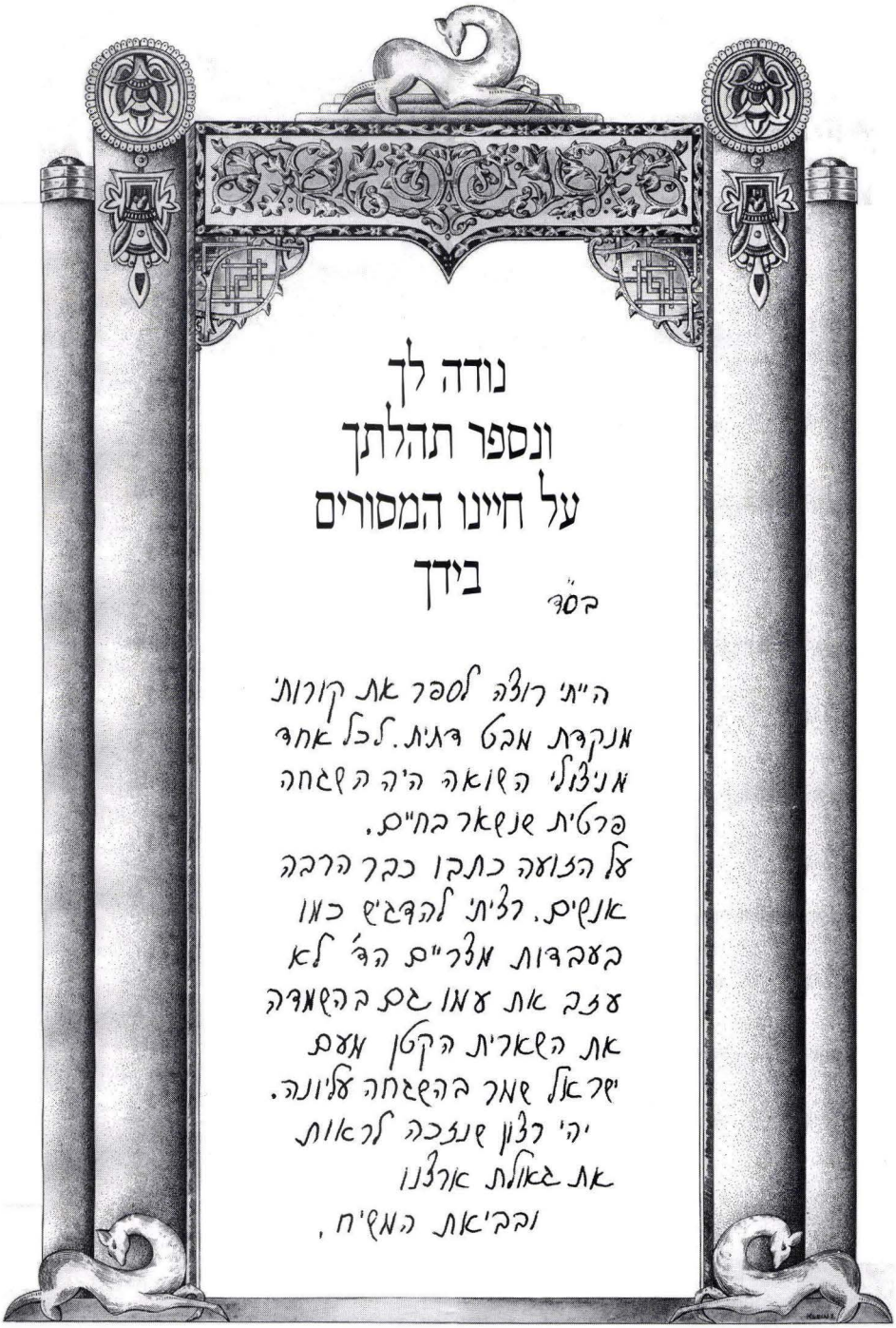
Digitized by Project Zikaron
Touro University-NY Libraries
www.zikaron.tourolib.org
2024

©
כל הזכויות שמורות לעורכת

סדר: "מאורי אור" בע"מ
לוחות: "פרנקי" בע"מ
כריכה ותמונות: יהודית

נדפס בירושלים התשנ"ח 1998

זכרון עולם למשפחתי

עיטור לתעודת גמר לשם תואר כבוד בבודפשט
העיטור הוזמן אצל שרה, אחותה של גב׳ גרינוולד

עבדות מצרים — רישום של שרה הי״ד

תוכן העניינים

הקדמה

"ואתה אמרת..."

— שיר

הרב יהודה אריה קליין זצ"ל

— קווים לדמותו.

פרק א': פרקי זכרונות —

ילדות חביבה

קצת אודות אחי ואחיותי

קורותי בזמן המלחמה

דכאו

רוונסבריק

שפנדאו

הנס הגדול

שמירת החגים במחשבה

סעודה שלישית

פרק ב': השגחה עליונה בסיפוריו של אבא ז"ל

פרק ג': קורותיו של בעלי.

חמישים שנה אחרי:

ההתמודדות הנפשית וכושר הישרדות ע"פ העדות.

סוף דבר: על התודה

נספחים

נספח א — יהדות הונגריה:

רקע היסטורי

יהדות הונגריה לזרמיה השונים

ישיבות הונגריה
התפתחות האנטישמיות בהונגריה
ערב מלחמת העולם השניה
תגובות יהודיות לאנטישמיות המתגברת
הקץ האכזרי: השואה בהונגריה

נספח ב — על המידע בהונגריה בשנות מלחמת העולם השניה:
הקדמה
השיר: אל תאחר
התעמולה הגרמנית
יחודה של הונגריה בתכנית ההסוואה
התייחסות למידע ע"פ מקורות היסטוריים
בחזרה אל השיר — אל תאחר

ביבליוגרפיה

הקדמה

חורבנה של יהדות הונגריה בתקופת השואה ארע בזמן שמלחמת העולם השניה היתה קרובה לסיומה. הגרמנים נכנסו להונגריה ב־19 במרץ 1944, כאשר רוב יהודי אירופה כבר אינם בין החיים, שכן הרצח הגדול היה בשנים 1942-1943.

עד אביב 1944 היתה הונגריה אי בודד של הצלה באירופה הכבושה, וזאת על אף שהיא היתה בת־בריתה של גרמניה הנאצית. הונגריה היתה עד אז כאילו מחוץ לתכנית ההשמדה. וממאי, החלו העניינים להתגלגל במהירות: תוך חודשיים נרצחו כחצי מליון יהודים מערי השדה, ולאחר הפסקה של ארבעה חודשים החלו המשלוחים מבודפשט, הבירה.

הגב' בינה גרינוולד, אחותה של חמותי, נולדה בבודפשט בשם בינה (אנוש) קליין. היא עברה את שנות המלחמה בבודפשט, וכאשר הגיעה השואה להונגריה, בשנת 1944, היא נלקחה בצעדת מוות מבודפשט, דרך אוסטריה, לעבודה בגרמניה.

דודה בינה סיפרה לנו במשך השנים זעיר פה, זעיר שם, על הקורות אותה בזמן המלחמה, אולם את הסיפור בשלמותו היא העלתה על הכתב רק בתקופה האחרונה. הדברים הובאו כאן כלשונם, מלבד תיקוני לשון בודדים.

עמל רב השקיעה דודה בינה בכתיבתה, שכן העברית אינה שפת האם שלה. עובדה זו לא מנעה ממנה להקדיש שעות רבות מזמנה, ומאמץ לא מבוטל בחיפוש מילה מתאימה במילון, וכל זאת רק כדי לספר לדורות הבאים, ולהוכיח, שגם בשעותיה הקשות, עם אמונה חזקה בלב, הצליחה להשרד.

דודה בינה ניסתה לעלות ארצה בצורה בלתי ליגלית בשנת 1949, אולם היא נתפסה בפרשבורג. היא עלתה לארץ בצורה ליגלית לאחר כמה חודשים, בשנת 1950.

בעדות שלפנינו, מקופלת הטרגדיה של היהדות ההונגרית, שעל סף נצחון בעלות הברית במלחמה, הובלה להכחדה, ובחורבנה חתמה למעשה את הפרק בן כאלף השנים של היהודים ביבשת אירופה. סיפורה של הגב' גרינוולד הוא סיפור היחיד. רצינו לצרף אליו את סיפורו של הכלל, כלל הציבור היהודי בהונגריה. זאת, כדי להאיר את סיפורו של היחיד בתוך הקונטקסט הכללי, וגם — כדי להציב יד ליהדות הונגריה. הנספח הינו פרק הסטורי בקורות יהדות זו, מראשיתה ועד סופה הטראגי.

"וְאַתָּה אָמַרְתָּ..."

"אֶהְיֶה אֲשֶׁר אֶהְיֶה..." (שְׁמוֹת ג', י"ד)

"אֶהְיֶה עִמָּם בְּצָרָה זֹאת, אֲשֶׁר אֶהְיֶה עִמָּם בְּשִׁעְבּוּד שְׁאָר מַלְכֻיּוֹת."
(בְּרָכוֹת ט')

זֶה אַלְפַּיִם שָׁנָה
סוֹבֵל עַמְּךָ קָשׁוֹת,
זֶה אַלְפַּיִם שָׁנָה
כְּנָפָיו מְרוּטוֹת.

זֶה אַלְפַּיִם שָׁנָה
זֶה אַלְפַּיִם שָׁנָה
חַי עַל אַדְמַת נֵכָר
זֶה אַלְפַּיִם שָׁנָה
לֹא כָּרַע לְאֵל זָר.

זֶה אַלְפַּיִם שָׁנָה
לֹא הֵמִיר דָּתוֹ
זֶה אַלְפַּיִם שָׁנָה
שָׁמַר עַל שְׁפָתוֹ.

זֶה אַלְפַּיִם שָׁנָה
דִּמְעָתוֹ עַל לֶחְיוֹ
זֶה אַלְפַּיִם שָׁנָה
כַּמַּיִם נִשְׁפַּךְ דָּמוֹ.

זֶה אַלְפַּיִם שָׁנָה
בְּאֶבְלוֹ הוּא בּוֹכֶה
וְאַתָּה אָמַרְתָּ:
"אֶהְיֶה אֲשֶׁר אֶהְיֶה..."

הרב יהודה אריה קליין

אלול תשי"ט

הרב יהודה אריה קליין זצ״ל
קווים לדמותו

סבא, ר׳ יהודה אריה קליין, נולד בהונגריה בשנת 1881 בכפר **אלברט-אירשא**, פרבר של עיר הבירה בודפשט. אביו, הרב **פנחס קליין זצ״ל**, שימש ש״צ ומו״צ בכפר. סבא ז״ל נקרא ע״ש סבו, הרה״ג **יהודה מייזנר זצ״ל**, שהיה רבה הראשון של קהילת **דאֶוואַנְ׳אַ** בין השנים 1838-1878, וכן שימש כרב מחוזי למחוז ואס-נאג׳קון-סולנוק, ואף הקים ישיבה במקום.[1]

סבא ז״ל למד בין השאר אצל הרב **ישעיה זילברשטיין** זצ״ל (בעל ״**מעשי למלך**״) מוואץ, ולאחר מכן נשלח ללמוד ב**פרשבורג**, שם קנה את תורתו אצל מרן ה״**שבט סופר**״ **זצ״ל**. לאחר נישואיו לסבתא **חיה ע״ה** לבית **בלאס**, עבר להתגורר בעיר הבירה **בודפשט**. בבודפשט שימש כמחנך בקהילה היהודית, כסופר, וכרב בית כנסת שכונתי.

כבר מילדותו ניכרה אצל סבא ע״ה התכונה המיוחדת לו כדרשן, בעל פה מפיק מרגליות. מעדויות של אנשים בכפר הולדתו התהלך סיפור עוד מעת היותו ילד בגיל חמש. בחצר הכפר מת הכלב, ואו אז החליטו הילדים לערוך לכלב לוויה. יהודה אריה הקטן ערך לכלב ״הספד״ רווי רגש מעל הקבר הטרי, כאשר מעיני המבוגרים שעברו שם זולגות דמעות.

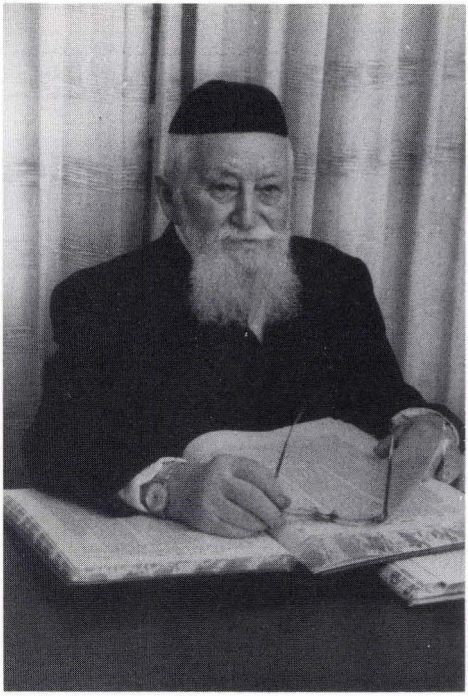
ומתקופת זקנותו, נשארה עדיין חקוקה בלב הדרשה שנשא סבא בליל ״כל נדרי״ האחרון לחייו, והוא אז כבר בן 99 שנים!!

סבא ז״ל שתה את כוס התרעלה עד תומה במהלך השואה האיומה. הוא איבד את שתי בנותיו הנשואות, נכדים, ושני בניו, עלמי חמודות יצחק ופנחס הי״ד.

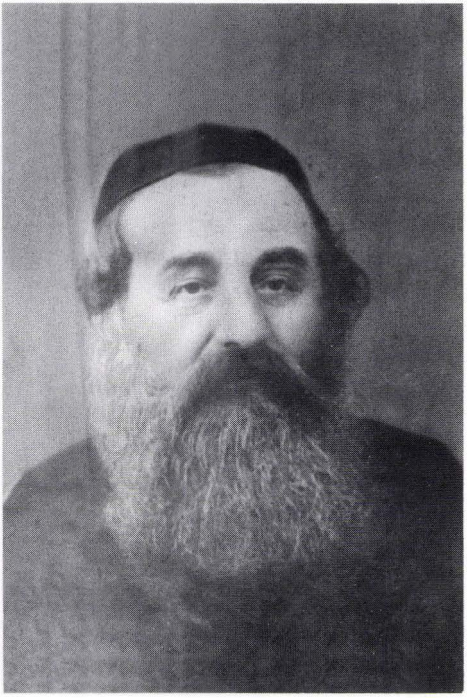
1. פנקס הקהילות, הונגריה עמ׳ 251.

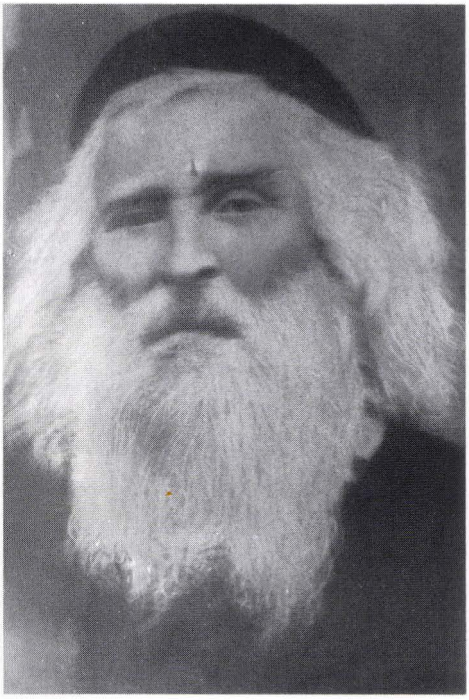
סבא בצעירותו

סבא בירושלים לעת זקנותו

הרב פנחס קליין זצ"ל

הרה"ג יהודה מייזנר זצ"ל

סבא, עקב גילו המבוגר כבר אז (היה בערך בן 60), נשאר בגטו היהודי בבודפשט. לאחר תקופה לא קלה, בה היה מעורה בהתלבטויות ובפרשיות שונות שהתעוררו בגטו, עלה סבא עם סבתא לארץ. כדרכם של יהודים, נפלו שוב לתוך ימים קשים, ימי מלחמת השחרור. באותה תקופה התגורר בתל־אביב, ולאחר זמן עבר לעיה"ק ירושלים. בירושלים הרביץ תורה והשקיע בה את מעייניו עד יומו האחרון, כאשר אף זכה להוציא חיבור על התורה ומועדים בשם "**קול יהודה**".

את סבא יהודה אריה זצ"ל זכיתי להכיר בשנת חייו האחרונה, עת נשאתי לנכדו הצעיר. ידעתי על קיומו של ספר שירים בהונגרית, שכולם גמרו עליו את ההלל. אך כיוון שאינני דוברת הונגרית, לא זכיתי לקרוא בו ולדעת ולהבין על מה מדברים שיריו. כאשר במסגרת לימודי השואה צפה ועלתה שאלת המידע בהונגריה, הפניתי את השאלה אל הגב' בינה גרינוולד – בתו של הרב קליין. כתשובה לשאלתי, תירגמה למעני את השיר "**אל תאחר**". השירים הנוספים בספר גם הם מפרי עטו של סבא, בתרגומה של בתו.

כאמור, את הסבא הכרתי בשנת חייו האחרונה, כאיש אופטימי, מלא הומור ושמחת חיים. מעולם לא עלה על דעתי מה עובר עליו במחשבתו, ברגשותיו, ומהי עצמת הכאב שנשא עמו, יום יום ושעה שעה, או כפי שהוא עצמו הגדיר את מחשבתו הטורדת אותו "**בלילות חסרי שינה**" (בשיר "חד גדיא").

סבא הלך לעולמו בגיל 100, ומנוחתו כבוד בחלקת הרבנים בהר המנוחות בירושלים.

יהי זכרו ברוך.

POZSONYI NYILV. RABBI-ISKOLA.

673-72. sz.
1904.

Rabbi-képesitési bizonyitvány

A pozsonyi nyilv. rabbi-iskola igazgatósága részéről ezennel hitelesen bizonyittatik, miszerint az 1881. évben Alberti-Irsán (Pest P. megy.) született

Klein Jenő úr

ezen tanintézet harmadik osztályát az 1901/2-iki iskolai évtől fogva az 1903/5-iki iskolai év végéig mint rendes hallgató látogatta, ez idő folyamán erkölcsös és vallásos magaviseletet tanusitott, az előadásoknál és a vizsgáknál jelen volt, a rabbinusi szakból 5 mázsyokból folyó hó 5-ikén alapos vizsga alá vete magát, melyet siker koronázott, mind fogva mint képesitett rabbi nyilvánittatik.

Pozsony, 1904. évi szeptember hó 7-én.

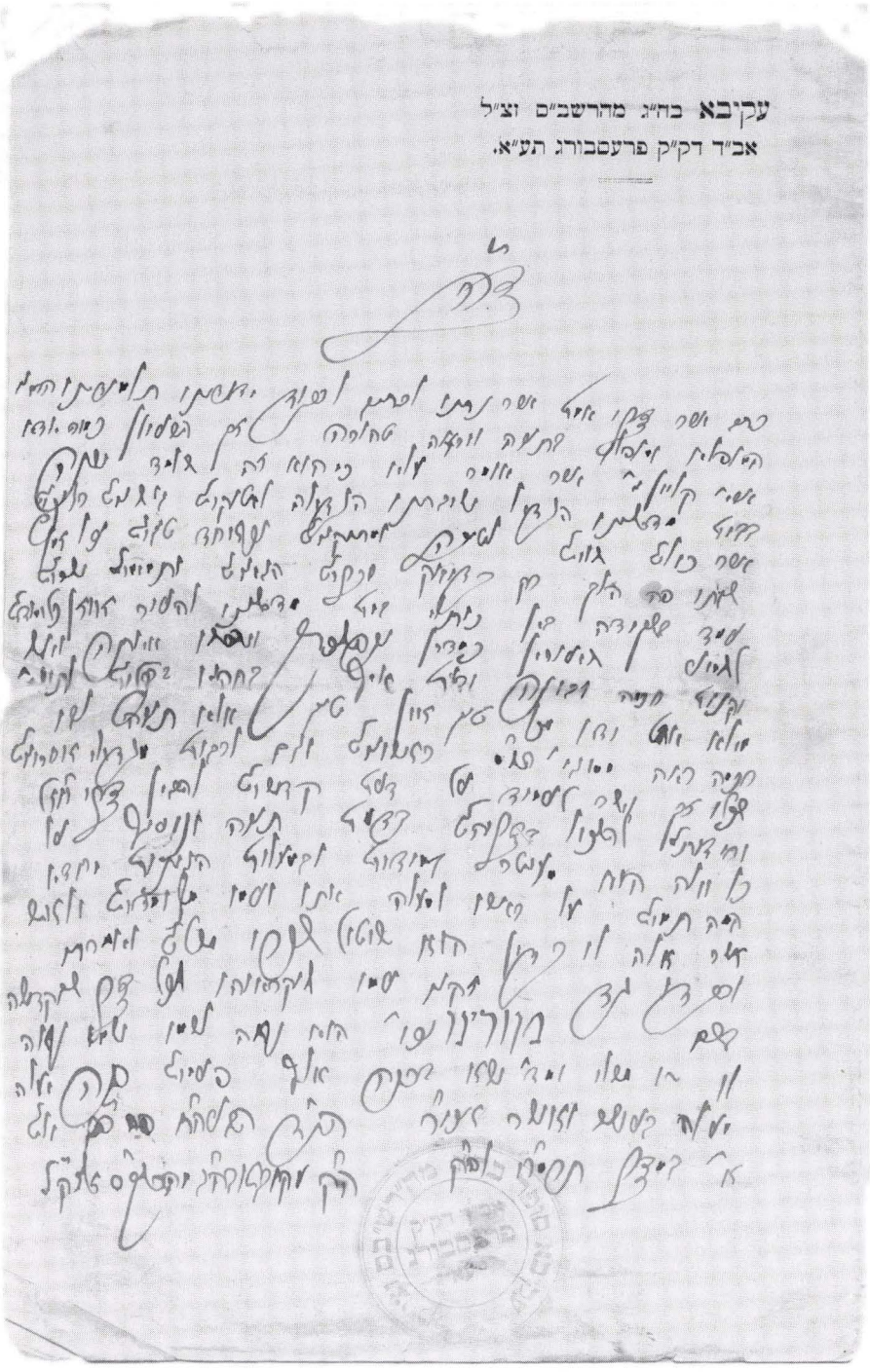
A rabbi-iskola igazgatósága:
Az igazgató akadályoztatásában:
Schreiber Kálmán
igazgató helyettes.

2270 sz. Pozsony vármegye kir. tanfelügyelője.
Lattam, Pozsony, 1904. szeptember hó 16 n.

Pl. Lad[illegible]
kir. tanácsos, tanfelügyelő helyettes.

A POZSONYI NYILV. RABBI-ISKOLA IGAZGATÓSÁGA

תעודת הסמכה רשמית מטעם הישיבה לרבנות בפרשבורג
שנת תרס"ד 1904

תעודת הסמכה לרבנות
ניתנה על־ידי ה"דעת סופר"
שנת תרס"ח 1908

בעזה"י

יהודה יעלה במעלות התורה, ובאוצר יראת ה' טהורה, הה"ג כבוד
הוד הרבני המופלג בתורה וחכמה, ולחכמתו יראתו קדומה, מושלם
בכל מעלה ומדה יקרה, ידין ורב לו בפלפול ובברא, חריף ושנון, משנתו
ערוכה וסדורה, דורש טוב לעמו בשפה ועימה וברורה, וכו' כש"ת
מוה' יהודה ארי' קליין נ"י מאלבערט-אירשא, אשר היה לי
עמו משא ומתן של הלכה, ומצאתיו כלי מוזיק ברכה, איבעית גמרא
ואיבעית אימא סברא, מבאר כל תמירא, יורד לעומקן של הלכה, לאסוקי
שמעתא אליבא דהלכתא, ותניא כוותי בבחירתא, לכן אמרתי נוצר תאינה
יאכל פריו לתרופה, ואחלק לו התרה בעין יפה, כי יורה יורה וידין
ידין בכל דת ודין, וזכות רבותין הגאונים יעמוד לן, שבל תצא
מכשול מתחת ידו, ויגן ה' בעדו, כעתירת המדבר לכבוד התורה

קק נאדאדוואר כ"ח אדר תר"ע לפ"ק

B 227/922.

הצעיר הק' ישראל הלוי יונגרייז

Hevy ep a mindolul ap excellti
elkenatthal segyeren megfelel,
ap igazsdjk ap Malkoth Tatthaj

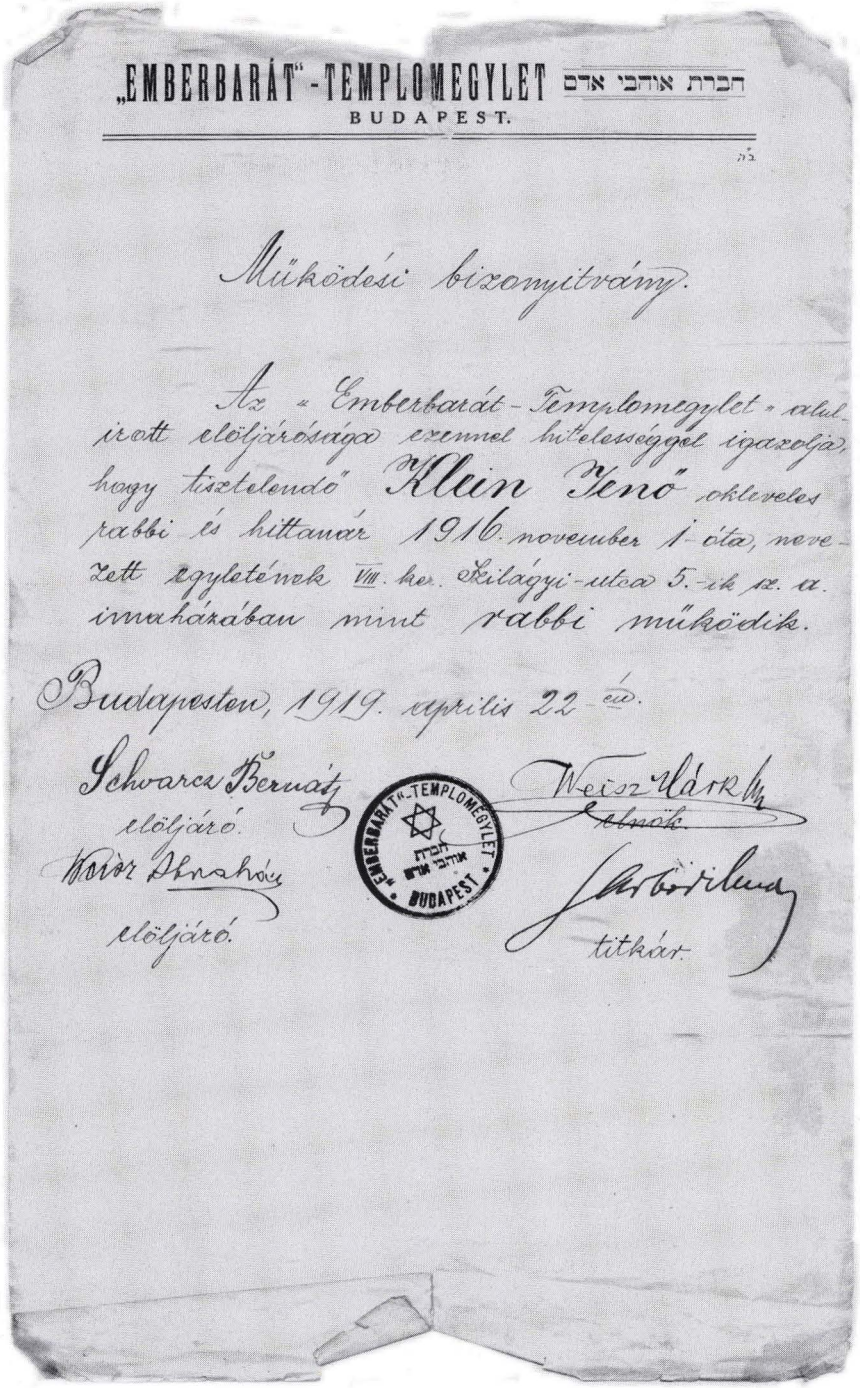
Budapest 1922 mayus hó 15 én

Feldmann Mózes rabbi
a h. Rabbiképzőintézet elnöke

ישראל הלוי יונגרייז
אב"ד דקק
נאדוואר ע"א

בית
דק"ק בעטש
BUDAPESTEN

תעודת הסמכה לרבנות
ניתנה על־ידי הרב יונגרייז
שנת תרע"ה 1915

„EMBERBARÁT"-TEMPLOMEGYLET חברת אוהבי אדם
BUDAPEST.

בה

Működési bizonyitvány.

Az „Emberbarát-Templomegylet" alulirott elöljársága ezennel hitelességgel igazolja, hogy tisztelendő Klein Jenő okleveles rabbi és hittanár 1916. november 1-óta, nevezett egyletének VIII. ker. Szilágyi-utca 5.-ik sz. a. imaházában mint rabbi működik.

Budapesten, 1919. április 22-én.

Schwarcz Bernát
elöljáró.

Weisz Márk
elnök.

Kohn Ignácz
elöljáró.

Dr. Bródy Ármin
titkár.

EMBERBARÁT TK. TEMPLOMEGYLET חברת אוהבי אדם BUDAPEST

תעודת מטעם בית הכנסת "חברת אוהבי אדם" בבודפשט
שם כיהן סבא כרב

סבא וסבתא בירושלים עם אחד הנינים

סבתא רחל אסתר ע"ה

המצבה על קברה

פרק א': פרקי זכרונות

ילדות חביבה

תמונות עוברות בזכרוני, כאשר נזכרת אני בימי ילדותי: אני זוכרת את סבתא, חופפת את ראשי — כמו היה זה היום. זכורני איך עשתה זאת גם לגיטלה החמודה — אחותי הצעירה ממני שתחי'. אינני זוכרת מי למד אותי לקרוא, אבל זכור המעמד מדי בוקר — שישבתי ליד סבתא, והתפללנו יחד תפילת שחרית.

שבעה אחים ואחיות היינו, ואני הייתי האמצעית. סבתא היתה קשורה אלי מאד, אולי בשל הסיבה שאני הייתי עוד בבית, ואחי הגדולים כבר הלכו לבית־הספר, ויתכן, משום ששמי היה על־שם אמה. היא, **רחל אסתר** ע"ה, היתה אם אבי ז"ל. סבתא גרה בביתנו עשרים ושתיים שנה. היו לה אמנם, בנים ובנות נשואים נוספים, וכולם התייחסו אליה בהערכה רבה, אבל כשהתאלמנה, רצתה לגור רק אצל הורי, בבית אבי ז"ל, שהיה גדול בתורה. אמי, חיה ע"ה, התיתמה מאמה בגיל צעיר, כשהיתה בת חמש־עשרה. היא היתה צדקנית, ענווה ושקטה. יכולה אני לומר בבטחון מלא, כי מפיה לא יצא מעולם דבר לשון־הרע. מעולם לא שמענו אותה מדברת בגנות מאן דהוא, ובכלל, מיעטה היא מאד בדיבור. אמרה מעט ועשתה הרבה. עם שתקנותה, היתה היא מרבה במעשים, ומתמסרת כולה למשפחתה.

הורי כיבדו את סבתא מאד. בכל יום שישי, לשה אמא את הבצק לחלות, וכאשר הבצק תפח, היא הניחה אותו על הקרש,

וקראה לסבתא לקלוע את החלות. בליל שבת, כאשר בצענו את החלות, שבחנו כולנו את סבתא על חלותיה הטובות והיפות, והיא היתה רווה נחת ומאושרת.

בלילות שבת ובערבם של חגים, ישבה סבתא כמלכה בראש השולחן הגדול בסלון ליד אבא. לבושה היה חגיגי, והשביס הלבן לראשה מקושט בסרט מסולסל לבן. מדי שנה, עם סיום הסדר, היתה נעמדה על רגליה ואומרת בהתרגשות משפטי הודיה לה', עם הוקרה לאבא – על שזכתה להשתתף בליל־הסדר הנאה הזה.

בימים הנוראים היא אהבה ללבוש בגדי לבן, ונראתה כמלאך. ביום־כיפור נהגה לעמוד על רגליה במשך כל היום, ועל־כן היה מקומה בשורה האחרונה של בית־הכנסת, כדי לא להפריע לשאר המתפללות.

כשחלתה סבתא, היא לא הניחה לאיש לטפל בה, מלבד אמי, כלתה האהובה.

גרנו בבודפשט, בירת הונגריה. אבי **יהודא ארי' קליין** זצ"ל היה רב בבית־כנסת שכונתי ומורה ליהדות בבית־ספר תיכון ממשלתי.

בביתנו שררה אווירה חמה. מין רוח של נעימות שרתה בו תמיד. כל ערב, לאחר שסיימנו את הכנת שעורי הבית שלנו, ואכלנו ארוחת־ערב, היינו יושבים כולנו סביב השולחן הגדול בחדר. אבא היה רגיל ללמד אותנו בבית, נוסף על לימודינו בבית הספר. הוא לימד אותנו תנ"ך, סיפר סיפורים מהגמרא, ובמוצאי־שבתות, סיפר לנו מעשיות חסידיות. היה כל־כך נעים

בביתנו, אהבתי במיוחד את ערבי החורף הקרים בביתנו, כה חמים היה אז אצלנו פנימה. לעיתים קרובות היו באים בחורים מבית הכנסת של אבא, ללמוד עמו גמרא.

אחותי השניה, אדלה Edite ע״ה, למדה את מקצוע הכובענות, ועבדה בסלון של כובעים, שהיה מסונף לסלון לבגדי נשים. היה זה סלון יוקרתי, שקנו בו רק נשות אצילים ונשים עשירות מאד. בערבים היא היתה מספרת לנו סיפורים מעניינים מהווי החנות. אנו, בני הבית הצעירים, צחקנו והתמוגגנו מספוריה המבדחים. פעם ישב גם אבא אתנו בחדר, שהיה מוסק ונעים, וכתב שם את חבורו לספרו. קולות הצהלה שלנו הפריעו לו כמובן בכתיבתו, והוא ביקש מאתנו כמה פעמים להיות בשקט. אבל אנו, שרצינו לשמוע את המשך הסיפורים, ביקשנו מאחותי שתמשיך לספר בשקט. היא עשתה זאת אמנם, אולם אנו התקשנו להתאפק, ומידי פעם נשמעו פרצי צחוק רועמים. ואז הכריז אבא בחומרה, כי איננו יכול להמשיך להתרכז בצורה כזו. אחותי השובבנית לקחה במהירות סמרטוט גדול, וקשרה בו את פיה, וכך ישבה לעבודתה. מיותר לספר איזו אווירת עליצות השתררה בחדר...

קצת אודות אחי ואחיותי

שתי אחיותי הגדולות נישאו, וגרו בערים אחרות. אחותי הבכורה **שרה** ע״ה היתה אינטיליגנטית ומשכילה ביותר. היא למדה רק בבית ספר יסודי, אך בעיקר למדה והוסיפה ידע בעצמה – למדה שפות, כולל עברית. רק אנגלית היא למדה ממורה מוסמכת. בעלה **דוד** ז״ל היה אף הוא למדן ומשכיל. היו להם שני בנים, **משה יהושע ופנחס צבי** ע״ה.

שרה בצעירותה

שרה וילדיה

שרה ומשפחתה

שרה היתה ציירת. את ידיעתה בגרפיקה ובאיור היא רכשה באקדמיה היהודית, ובאלו היתה פרנסתה. היא היתה מציירת תמונות מפורסמות על גובלנים ועל בדי משי לשתי חנויות גדולות במרכז העיר.

כשהתחתנה אחותי, עברה לגור בעיר **עֶרלאו (אֶגֶר)**[1]. שם היא עסקה במצוות ובמעשים טובים. רב המקום היה הצדיק ר' **שמעון סופר** זצ"ל, נכדו של ה"**חתם סופר**" זי"ע. נספה עם

1. **ערלאו**

פנקס הקהילות – הונגריה, תשל"ו, ערלאו – אגר, י־ם, הוצ' "יד ושם".

היישוב היהודי בערלאו היה מן הקדומים בהונגריה. יש לשער (על־פי מסמכים), שכבר בתחילת המאה ה־15 התגוררו בה יהודים. בתקופת השלטון התורכי היו יהודים רבים בעיר, שעזבו עם תום הכיבוש התורכי, ומשנת 1687 לא הותר ליהודים לשבת בערלאו, עד למחצית השניה של המאה ה־18. התיישבות היהודים בעיר הביאה להתפתחותה הכלכלית של ערלאו.

הקהילה נוסדה בשנת 1843, וב־1878 נחלקה לשתי קהילות – אורתודוכסית וסטטוס־קוו. החברא־קדישא היתה משותפת לשתי הקהילות. לשתי הקהילות היו מוסדות חינוך שונים. בתקופה שבין שתי המלחמות שגשגה הקהילה מבחינה כלכלית. יחס אוהד של הכנסיה גרם לכך, שיהודי ערלאו לא נפגעו פגיעה של ממש ב"טרור הלבן", למרות יחס עוין מהמון העם. הציונות בערלאו תפסה מקום די נכבד, בעיקר לאחר מלחמת העולם הראשונה.

ב־1940, עם פרסום חוקי ההפליה בהונגריה, נפגע המצב הכלכלי של יהודי ערלאו. ב־1942 נלקחו הגברים לעבודות כפיה. הם נשלחו בעיקר לחזית הרוסית, רבים מהם נספו, וחלקם נשבו בידי הצבא האדום.

ביוני 1944 רוכזו היהודים בגיטו. ההגמון של ערלאו התערב לטובתם והפחית במידת־מה את האכזריות שהופנתה נגדם. הגמון זה אף הציל 8 נשים יהודיות שהועסקו במטבחו.

בסוף יוני נלקחו כל יהודי ערלאו, ובראשם הרב שמעון סופר־שרייבר – בנו של ה"כתב סופר" לאושוויץ. לרב היתה ישיבה בערלאו (לעיל). הרב היה בן 94 כאשר נלקח עם בני עדתו למוות.

לאחר המלחמה נתחדשו חיי קהילת הסטטוס־קוו. גם הרב יוחנן סופר (נכדו של הרב שמעון סופר) שב לערלאו. הוא כיהן בה כרב בשנים 49־45, ובשנת 1950 עלה לא"י והקים בה את ישיבת ערלאו (בירושלים, בשכונת קטמון).

בשנת 1959 היו עדיין 300 יהודים בערלאו.

משפחתו ועם כל הקהילה באושוויץ. בן 94 היה במותו. כאשר שאלו את אשתו, הרבנית, אודות אחותי, היא היתה מגדירה אותה כ״פנינה של עירנו״. גם נשים חילוניות התידדו עם אחותי, והיא היתה משפיעה עליהן לשמור על קדושת השבת, ועל טהרת המשפחה. כששהיתי אצלם בחופשות הקיץ, הייתי חוזרת הביתה לא רק רעננה גופנית, אלא גם ובעיקר מחוזקת רוחנית.

אחותי השניה **אדל**, נישאה גם היא לבחור ושמו **דוד**. הם גרו לא הרחק מבודאפשט, על גדות הדנובה. היה זה כפר נופש ציורי, בין הרים ויערות. גרו בו רק 10 משפחות יהודיות.

לאדל היתה בת — **אסתרק׳ה** ע״ה, שדמתה לאמה, והיתה כמוה יפה וחמודה. יראת השמים שלה ניכרה כבר משחר טל ילדותה, בטרם מלאו לה שלוש שנים. כשקיבלה ממתק שאהבה, תמיד אכלה ממנו רק מעט, ואת הנותר ביקשה מאמה שתשמור לכבוד שבת.

גיסי אהב מאד את משפחתו, אך אושרו לא ארך זמן רב. שמי אירופה התקדרו עננים שחורים, וכבר בשנת 1941 הוא גויס לעבודות כפיה[2]. אחותי נשארה לבד עם התינוקת וחנות הבדים, שהיתה צמודה לדירתה הקטנה. השתדלנו להיות

2. **פלוגות העבודה**

א. האנציקלופדיה של השואה, תש״ן, שרות העבודה, כרך ה׳, עמ׳ 1223-1222, ירושלים, הוצ׳ ״יד ושם״ וספרית ״פועלים״.

ב. פנקס הקהילות — הונגריה, תשל״ו, אנשי שרות העבודה בחזית המזרח, עמ׳ 109-108, י־ם, הוצ׳ ״יד ושם״.

ג. בראהאם וקצבורג, תשנ״ב, תולדות השואה - הונגריה, י־ם, הוצ׳ ״יד ושם״, מערך שרות העבודה, חלק שני פרק שני.

לצידה, אחי הצעיר או אני. מחוץ לכפר היתה תחנת הרכבת. לעיתים קרובות הגיעו לשם קבוצות של יהודים עם סרט צהוב על זרועם, קבוצות עובדי כפיה. כנראה, שהיתה זו תחנת מעבר לפני הלקחם לחו״ל. לעיתים, נשארה קבוצה כזו לכמה שבועות, ואז בישלה להם אחותי בטוב ליבה

בתקופה זו מופעלת מערכת ״שירות העבודה״. היהודים הוכרזו כ״בלתי מהימנים״ וכבלתי כשירים לנשיאת נשק. עקב כך גוייסו על־פי חוק לעבודות שירות עבור הצבא ההונגרי עבודות בניין, כרייה וביצורים. בחזית הועסקו בחפירת שוחות ופינוי שדות מוקשים. תנאי העבודה בתחילה — בשנת 1940 — היו עדיין נסבלים, אולם בהמשך, עם פרוץ המלחמה, ובעיקר לאחר הכרזת הונגריה למלחמה על בריה״מ (יוני 41), הוצאו צווים לשינוי המדיניות, והמצב הוחמר. השירות נתפס כאמצעי ענישה ולא כגיוס. היחס היה מפלה — המגוייסים לא קיבלו מדים ומגפיים, ונאלצו לשאת תג מזהה — סרטים צהובים (ליהודים) ולבנים (למומרים), שחשף אותם להתעללות סדיסטית ע״י הקצינים והשומרים.

פלוגות העבודה נשלחו בעיקר לאוקראינה. שם, הרחק מעיני השלטון המרכזי, עונו היהודים ע״י מניעת מזון וביגוד, וע״י לינה במקום פתוח. חלק מהם אולץ לעשות ״ספורט״ אכזרי, והתעללויות רבות נוספות.

מיוני 1943 נשלחו פלוגות למכרות נחושת באזור בור ביוגוסלביה, שם היו תחת פיקוח גרמני. הסבל בבור היה בלתי ניתן לתאור, הן מצד העבודה הקשה במכרות, והן מצד ההתעללות הסדיסטית של המפקדים והשומרים. אולם המצב הקשה ביותר היה בעת פינוים מהמקום. בפינוי הוצעדו לאורך קילומטרים לכיוון גרמניה. בדרך ערכו השומרים מדי פעם טבח, והתעללו בהם, כך שלא רבים הגיעו לגרמניה.

בתקופת הכיבוש הגרמני בהונגריה — מ־19 במרץ 1944 — היה שירות העבודה, למרבה האירוניה, מקום מפלט לרבים. במקום להשלח להשמדה, גוייסו רבים לשרות העבודה. משרד ההגנה פעל לגיוסם של גברים רבים לשרות העבודה, וכאשר גבר המחסור בעבודה, גוייסו גם נשים. בכך, למעשה, הם ניצלו — בשלב זה — מהישלחות להשמדה. לאחר תפיסת השלטון בידי סלאשי ומפלגת ״צלב החץ״, באוקטובר 1944, הוסגרו מגוייסים רבים לידי הנאצים. אלפים רבים ״הושאלו״ לגרמניה לצורך עבודות, והוצעדו לכיוון אוסטריה, כביכול לשם בניית ביצורים בגבול האוסטרי. גורלם היה קשה ואכזרי, הם עונו, נרצחו, והיו קרבן להתעללויות סדיסטיות. הנותרים הובלו ברגל לגרמניה, ורובם מצאו לבסוף את מותם במחנות ריכוז.

חלק מאנשי שרות העבודה נשבו בידי הצבא האדום, הם שוחררו כאזרחים רגילים ב־1947, עם חתימת חוזי שלום באזור.

אדל בצעירותה

אסתרק׳ה

ארוחות, וכמה מאנשי הקבוצה לקחו את האוכל לשם וחלקו להם.

באחד הימים קיבלה אחותי ידיעה, שהקבוצה של בעלה תגיע בערב זה לתחנת הרכבת, והיא יכולה לבקר אותו לפני שילקח לחו"ל. ערב נורא היה זה. היינו בתחנה — אחותי, אני והתינוקת בת שנתיים וחצי. הכל היה אפל, ואף בתחנה היה אך מעט אור. בקושי רב הצלחנו לזהות את הפנים של האנשים המסכנים הללו. אחייניתי הקטנה זיהתה את גיסי — אביה. "ילדתי המתוקה"! הוא לקחה בזרועותיו, ולא יכול היה להרפות, עיניו מלאו דמעות. היא ליטפה את פניו, וכל הזמן מלמלה: "אבא'לה! אבא'לה!". והוא חיבק אותה חיבוק אוהב אחרון, ואז נפרד...

אוי, אחותי היקרה! לאחר שנה וחצי כבר נלקחו כל יהודי הכפר לאושוויץ...!

אחותי הצעירה, **גיטל**, תבדל לחיים ארוכים, נישאה לבחור, שכבר שש שנים היה אזרח ירושלמי, וב"ה, הם נסעו לאחר נישואיהם לא"י.

אחי הגדול, הרב **צבי קליין** ז"ל, היה למדן וגדול בתורה. היתה לו כבר סמיכה לרבנות, ובלימודים הכלליים היתה לו תעודת בגרות. אבא ז"ל טרח רבות ושלם דמים מרובים כדי שיתקבל לאוניברסיטה בירושלים. הוא קבל אשרת־כניסה (סרטיפיקט), וב"ה, עלה ארצה. למחרת, הגיעו שוטרים לביתנו, כדי ללקחו לעבודת כפיה...

אחי הצעיר, **יצחק**, היה גם הוא תלמיד־חכם כבר בגיל

צעיר, וכשחזר מהישיבה, היה נותן שיעורים בבית־הכנסת לתלמידי־חכמים בכל יום.

הוא היה תמיד התלמיד הטוב ביותר בכיתה וכך גם היה בישיבות. היה לו קול ערב ונעים, וכבר בגיל שמונה הצטרף למקהלת בית הכנסת הגדול. היו לו קטעי סולו בתפילות ראש־השנה, ובחגים. פעם, כשהלכתי לשמוע את תפילתו בראש השנה, הבחנתי, שכאשר נשמע קולו, זלגו עיני הנשים דמעות.

הוא היה כשרוני גם בתחום הציור. מעולם לא למד את המקצוע, אבל הוא צייר ציורים וגם קריקטורות, בצורה מוצלחת, ממש כאמן גדול.

בערבי פסחים, עזר לאמא בעבודות הקשות ביותר במטבח, עבודות שהיו עול כבד במחשבתה. תמיד ידע להפיג את המתח בסיפורים מבדרים ובדיחות נחמדות. גם לו סדר אבא ז״ל אשרת־כניסה לארץ, אולם הוא כבר לא הספיק לצאת. הוא גויס לצבא, ועבד במכרות במשך כמה שנים. גם בתנאים הקשים של עבודת־הכפיה, לא נטש את תלמודו. הוא השכים קום כל יום בשלוש לפנות בקר, ולמד לאור הנר עד צאתו לעבודה, בשעה חמש.

בסופו של דבר, נלקח הוא לגרמניה, וכאשר שוחרר, לא עמד בו הכח, והוא מת שם. מתפללי בית־הכנסת שלו, כששמעו שלא חזר, ביכו אותו מרות. כולם סיפרו, כי לא יוכלו לשכוח את טעמם הערב של ההסברים שלו בגמרא. נודע, שאחי נשאר

בעיר לינץ[3]. אבינו ז״ל שלח את אחי צבי ז״ל לחפש את קברו, אולם הקבר לא נמצא עד היום הזה.

אחי **פנחס** ז״ל, היה הצעיר מכולנו. הוא ירש מאמא את כל המידות הטובות. הוא היה חרוץ בלימודים, והיה בין הטובים בכיתה. היה לו שכל חריף, הוא תפס מיד את הנלמד, וזכר זאת. הוא גם כתב שירים בעברית. בילדותו היה שקט וענו, ולא פעם קרה, שבאמצע הסעודה, כשישבנו עשר או אחת־עשרה נפשות ליד השולחן, פסחה עליו אמא בחלוקת האוכל, כי הוא לא ביקש.

אבא שלח אותו ללמוד בישיבה בעיר ווייץ[4], הישיבה בה למד גם אבא. בגיל שש־עשרה כפו על כל הבחורים בישיבה

3. **לינץ**
האנציקלופדיה של השואה, תש״נ, מאוטהאוזן, כרך ג׳, עמ׳ 662־657, ירושלים, הוצ׳ ״יד ושם״ וספרית ״פועלים״.
מחנה משנה של מאוטהאוזן, באוסטריה, החל לפעול מיד לאחר ה״אנשלוס״ (הסיפוח לגרמניה) של אוסטריה. מחנה לינץ עצמו הוקם בתחילת 1944 (היו שלושה מחנות בשם לינץ).
ממאי 1944 עד ינואר 1945 החלו להגיע למאוטהאוזן משלוחים מאושוויץ.
באפריל הגיע זרם עצום של יהודים מהונגריה. המחנה שוחרר ב־5 במאי 1945 ע״י צבא ארצות־הברית.

4. **ישיבת ווייץ**
א. פוקס, תשל״ט, ישיבות הונגריה בגדולתן ובחורבנן, ירושלים, הוצ׳ המחבר, הפרק על ישיבת וייץ.
ישיבת ווייצן (VAC בהונגרית) נוסדה ע״י ר׳ דוד לייב זילברשטיין. הרב זילברשטיין, מחבר ספר ״שבילי דוד״, היה רב בזנטא, לאחר מכן התגורר בירושלים כשמונה שנים, ולבסוף חזר להונגריה, והתקבל לאב״ד ווייצן בקהילה האורתודוכסית.
בנו, ר׳ ישעיה זילברשטיין, סייע בידו לנהל את הישיבה, ובשנת תרמ״ד, כשנפטר ר׳ דוד ליב, נבחר ר׳ ישעיה במקומו, והוא רק בן 27 שנים. בילדותו גדל בירושלים, ובן אחת עשרה חזר להונגריה עם הוריו. בתחילה למד בישיבת אביו, ואחר־כך קיבל התר הוראה מר׳ חיים סופר, בעל ״מחנה חיים״ ממונקאטש, מר׳ חיים מאנהיימר באונגוואר, ומבעל

להתייצב בכל יום ראשון בצבא, לשם תרגול. פעם ארע, שהבחורים לא רצו להפסיק את לימודיהם, ולא הופיעו במשך שבועיים לצבא. בשבוע השלישי הם נלקחו בכח, והיו צריכים לתרגל בשדה פתוח תרגילים קשים מאד. לאחר שהזיעו, הוכרחו לשכב בשלג הגבוה שעה שלימה, כדי שיקבלו דלקת ראות. בתקופה ההיא לא היה עדיין פניצילין, ואחרי זמן

"קול אריה" בברגסא. (מידע על קורות חייו הובא ע"י הרב יהודה אריה קליין — סב המשפחה, מובא בספר עמ' 219 הערה 4)

הרב זילברשטיין נחשב כאחד משלושת גדולי רבני הונגריה במאה העשרים. היה מראשי המדברים בלשכה המרכזית האורתודוכסית בבודפשט. במלחמת העולם הראשונה יצא בקול קורא לרבני הונגריה, יחד עם ר' קופל רייך, רבה של בודפשט, שכל יהודי היוצא למלחמה יתן גט על תנאי לאשתו.

בישיבתו למדו כ — 200-100 בחורים, ועל־פי עדויות, היו לפעמים גם 300 בחורים. חלקם של הבחורים אכלו ב"מנזא" וחלקם אכלו "ימים" אצל יהודי העיירה.

לימודו של ר' ישעיה היה בחריפות ובפלפול, ולשאלת בחור מהו הפשט, ענה ש"פשט צריך ללמוד בביתי". עקב לימודו זה, למדו בישיבתו בעיקר בחורים למדנים. את הגמרא שלמדו בשיעור פשוט, חייב היה כל בחור לדעת בעל־פה. היה בו שילוב של בקיאות וחריפות, בבחינת "סיני ועוקר הרים".

ר' ישעיה חי ברוחניות, והיה מנותק מהוויות העולם הזה. פעמים רבות איבד את תחושת הזמן, וכן את הדרך לשוב לביתו. הוא התייחס בכבוד אפילו לצעיר ביותר שבין תלמידיו, ודיבר עמם בגוף שלישי ובכבוד רב. בגלל גדלותו ובגלל סבלנותו הרבה לכל אחד ואחד, רחשו לו הכל כבוד רב. שקידתו על התורה היתה לשם דבר. סופר מפי הסבא ר' יהודה אריה קליין (עמ' 224 הערה 13), שכאשר העמידו את חופת בנו, וכבר היו במקום כל המוזמנים, קראו לו מחדר תלמודו להשתתף בשמחת בנו.

היה גדול בנסתר ובנגלה, וכתב ספרים רבים. הסבא ר' יהודה אריה קליין התברך מפיו, שיזכה להגיע עד גיל מאה, ואת מי שיברך — יבורך, ואכן — האריך הסבא ימים עד לגיל מאה, ורבים היו שבאו להתברך מפיו (בין הבאים היה ה"בית ישראל" מגור).

הרב זילברשטיין נהג על־פי מנהגי אשכנז רוב ימיו, ובסוף חייו נטה לחסידות. היה רב במשך כ־45 שנה. כשנפטר, בשנת תר"צ (1930) נבחר בנו, ר' דוד לייב לרב. הישיבה המשיכה להתנהל, כפי שהתנהלה בימי אביו. בשנים האחרונות הצטמצם מספר התלמידים. בשנת תש"ד הועבר ר' דוד לייב למחנה קישטארצ'ה, ומשם למחנה ריכוז, שם ניספה, הי"ד.

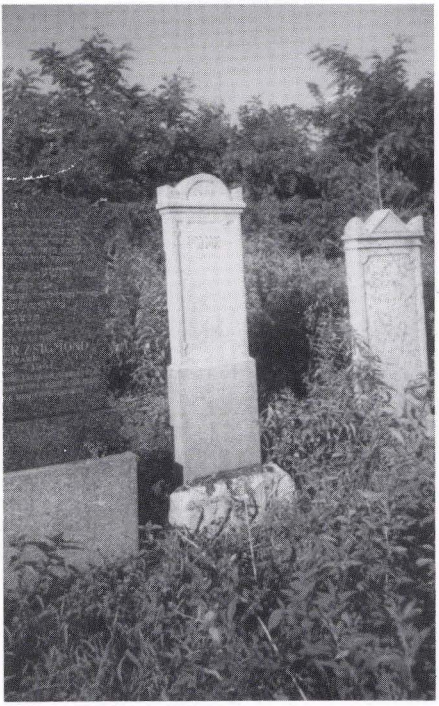
יצחק הי״ד

פנחס הי״ד

קברו של פנחס הי״ד
בבית הקברות של בודפשט

קברו של סבא פנחס קליין זצ״ל
בבית הקברות של אלברט־עירשא

ממושך של סבל רב, מת אחי הצדיק, והוא קבור בבודפשט עם כמה חברים בני־גילו.

יהי זכרם ברוך, וה׳ יקום את דמם.

בשנת 1940 התארסתי עם חתני המנוח, **מאיר פרישמן** ז״ל. הוא היה אציל־נפש וטוב־לב, שתמיד חשב רק כיצד להיטיב לזולת ולמשפחתו. אף פעם לא חשב על עצמו. הוא גויס לצבא לעבודת־כפיה, עוד לפני שהספקנו להתחתן. לפני־כן, נסענו לעירו, קמצ׳ה[5], כדי להכיר את משפחתו. משפחה נפלאה היתה זו. בזמן חופשת־קיץ, התארחתי אצלם במשך כמה שבועות. היתה זו תקופה ארוכה דיה, כדי לעמוד על טיבה של אותה משפחה נפלאה. ראיתי את כל יהודי העיירה באים אליהם בבקשות שונות: תרופות, כלים

5. **קאָמאצ׳א**

פנקס הקהילות — הונגריה, תשל״ו, י־ם, הוצ׳ ״יד ושם״

עיירה במחוז סאבולץ׳.

היהודים הגיעו לעיירה באמצע המאה ה־18. רובם היו סוחרים ובעלי מלאכה. היתה קבוצת יהודים מבודפשט, שהקימה בקאמאצ׳א כרם ענבים, בה עבדו פועלים יהודים. הם דרכו ועיבדו את היין, ושווקו יין כשר לכל רחבי הונגריה. רבים מהיהודים גילו יוזמה, וחוללו תנופה כלכלית בעיירה. הם הקימו מפעלי תעשיה, ובהדרגה הפך הכפר לעיירה.

יחס הגויים ליהודים היה מאופק בדרך־כלל. בזמן העלילות והפרעות היו פה ושם נסיונות הסתה, אך קאמאצ׳א נשארה מחוץ לתחום הפורענות.

הקהילה הוגדרה אורתודוכסית, והיו בה חיי קהילה אינטנסיביים מאד.

ב־1940 נלקחו גברים רבים בגיל 50־40 לעבודות כפיה, אך שוחררו כעבור חודשיים.

בשנת 1942 נלקחו לעבודות כפיה כל הגברים בני 42־18. הם נשלחו לאוקראינה, למפעלי חשמל ולמכרות פחם. הנלקחים לאוקראינה נספו ברובם בשדות מוקשים.

באפריל 1944 הועברה שארית הקהילה לגטאות באזור, ומשם ברגל, מרחק 8 ק״מ, לתחנת הרכבת שהסיעה אותם לאושוויץ.

לאחר המלחמה חזרו 36 ניצולים לקאמאצ׳א, ואט אט עזבו את המקום, עקב האווירה העוינת של התושבים. בשנת 1960 לא נותר במקום אפילו יהודי אחד.

ועוד. תמיד היה אפשר לקבל אצלם מלה טובה וגם עצה מועילה. היו להם כרם ענבים גדול ומטע פירות. כאשר בשלו הפירות במטע, העלתי בדמיוני את תהליך הבאת הביכורים בבית־המקדש. בתחילה הובא הביתה סל גדול ורחב, שבו היו הפירות היפים ביותר. פירות אלו נשלחו לרב. תהליך זה חזר למחרת היום, והפעם נשלחו הפירות לשוחט, לאחר־מכן לעניים, לכל מיני מכרים, כשרק לבסוף הגיעו הפירות הביתה. הייתי מאושרת, שנפל בחלקי להיות חלק ממשפחה כזו.

חתני היה אתנו רק יומיים, ולאחר שקיים מצוות כבוד הורים, נפרד מאתנו. היה עליו להתייצב לצבא, שם נלקח עם בן אחותו לעבודת כפיה קשה בחו״ל. זו היתה הפעם האחרונה שהתראינו. נשארנו בקשר מכתבים עד שנלקחתי גם אני. אחותו עלתה לארץ עוד לפני שהכרתי אותו. כשחזרתי הביתה אחרי השואה, היא סיפרה לי מה עלה בגורלו של חתני ושל בנה, שהיו יחד בצבא. לפני השחרור הם נורו למוות.

ה׳ יקום דמם.

עַל יַד מַצֵּבַת בְּנִי

אֶבֶן שַׂמְתִּי עַל קִבְרְךָ,
שַׁיִשׁ מֻלֶּטָשׁ, בְּמִסְגֶּרֶת מֵעֵטָר,
שְׁמְךָ כָּתַבְתִּי בְּאוֹתִיּוֹת זָהָב,
רַק זֶה לָתֵת לְךָ — נוֹתַר.

עוֹד מְעַט קַט תִּשְׁקַע הָאֶבֶן
אַבְנֵי שַׁיִשׁ מֻלֶּטָשׁ — אֲדָמָה תְּבַלָּעֵם,
רְגָבִים חֲדָשִׁים יְכַסּוּ הֶעָבָר,
אוֹתִיּוֹת הַזָּהָב — רוּחַ תִּשָּׁאֵם.

בְּנִי שֶׁלִּי — מַצֵּבַת זִכָּרוֹן
חֲקוּקָה בְּאוֹתִיּוֹת זָהָב,
מַצֵּבָה שֶׁל דַּאֲבוֹן
לוֹחֶצֶת עַל לֵב שֶׁל אָב.

מַצֵּבַת זִכָּרוֹן — שֶׁל בְּנִי שֶׁלִּי,
עָצוּב, שָׁקֵט לִבִּי,
וּבַת-קוֹל הוֹמָה, מְלַחֶשֶׁת בֵּין קְבָרִים:
״לֹא תִשְׁכַּח, לֹא תִשָּׁכַח, לֹא תִשָּׁכַח...״

בּוּדַפֶּשְׁט, 1942

וַעֲקֵדַת יִצְחָק הַיּוֹם בְּרַחֲמִים תִּזְכֹּר

רֹאשׁ הַשָּׁנָה, יוֹם קָדוֹשׁ,
כֹּתֶל נִשְׁטָף — מָטָר שֶׁל דְּמָעוֹת,
מִלְבָבוֹת עֲצוּבִים
בּוֹקְעוֹת הַתְּפִלּוֹת.

וְקוֹל שׁוֹפָר הוֹמֶה בְּהִתְיַפְּחוּת,
מִתְחַנֵּן הוּא, פּוֹרֵט
עַל נֵבֶל נְשָׁמוֹת סוֹבְלוֹת:
"וַעֲקֵדַת יִצְחָק הַיּוֹם בְּרַחֲמִים תִּזְכֹּר".

מְסַפֵּר הַשּׁוֹפָר לַמְּרוֹמִים
וּמֵעִיד כִּי עָקַד אָבִינוּ בְּנוֹ יְחִידוֹ,
עַל מִזְבֵּחַ אוֹתוֹ הוּא הֵרִים
אָחַז הַמַּאֲכֶלֶת — וְלֹא רָעֲדָה יָדוֹ.

לָמָּה בָּנָיו נֶעֱקָדִים בְּיָדָם שֶׁל רוֹצְחִים?
עַל מִזְבַּחֲךָ נֶעֱקַד יִצְחָק בְּלֵב שָׁמֵחַ,
לְמַעַן שִׁמְךָ בָּנָה אַבְרָהָם מִזְבֵּחַ —
"וַעֲקֵדַת יִצְחָק הַיּוֹם בְּרַחֲמִים תִּזְכֹּר".

וְקוֹל הַשּׁוֹפָר הוֹלֵךְ הוּא וְגוֹבֵר
מֵאוֹשְׁוִיץ עַד כֹּתֶל — הֵדָיו רָמִים
בְּקוֹל לַחַשׁ חַד מַצְהִיר
עַל הַשְּׁרוּפִים, הַמְעֻנִּים וְהַדְּווּיִים.

פֹּה הָיָה הַקָּרְבָּן גַּם אַבְרָהָם,
פֹּה — הָרְגוּ אָבוֹת עַל גְּוִיּוֹת יַלְדָּם.
וְהוֹמֶה בְּכִיּוֹ, הֵדוֹ מַגְבִּיר עַל אָפְרָם:
"וַעֲקֵדַת יִצְחָק הַיּוֹם בְּרַחֲמִים תִּזְכֹּר".

וְאִשָּׁה אַחַת עַל פָּנֶיהָ נָפְלָה
וּמִכְתָּב בָּלוּי מְדָמָעוֹת בְּיָדָהּ
"זֶה בְּנִי יִצְחָק כָּתַב" — זָעֲקָה
"מִכְתָּב אַחֲרוֹן בְּטֶרֶם אָבַד,

מִכְתָּב אַחֲרוֹן בְּטֶרֶם הָלַךְ,
מִבֵּית מִדְרָשׁוֹ נִגְרַר הוּא, נִסְחַב
מִסְלַת בַּרְזֶל נָשָׂא עַל כְּתֵפָיו
וַעֲקֵדַת יִצְחָק הַיּוֹם בְּרַחֲמִים תִּזְכֹּר".

"כְּבָר שֵׁשׁ שָׁנִים סוֹבֵל אָנֹכִי"
— כָּתַב לִי בְּנִי —
"עַל-יְדֵי חַיּוֹת רָעוֹת נִרְדָּף אֲנִי,
וְאֵין קֵץ לְצָרָתִי...

מָתַי תִּתֵּם סְאַת צָרוֹתַיִי"
אַף אֶת קִבְרוֹ
— לֹא רָאֲתָה אִמּוֹ...
"וַעֲקֵדַת יִצְחָק הַיּוֹם בְּרַחֲמִים תִּזְכֹּר".

וְקוֹל הַשּׁוֹפָר הוֹלֵךְ הוּא וְגוֹבֵר
מֵאוֹשְׁוִיץ עַד כֹּתֶל — הֵדָיו רָמִים
בְּקוֹל לַחַשׁ חַד מַצְהִיר
עַל הַשְּׁרוּפִים, הַמְעֻנִּים וְהַדְּווּיִים.

בְּרִית שֶׁל דָּם וּדְמָעוֹת
דּוֹמֶה לֹא נוֹתַר מָקוֹם לְטִפָּה בַּפָּנִים,
מִתְבּוֹנֶנֶת בַּמִּכְתָּב שֶׁהִצְהִיב,
אֶקָּחֵנוּ מְיֻדָּה הָרוֹעֶדֶת

שׁוּרוֹתָיו נַפְשִׁי מְזַעְזְעוֹת,
קוֹל שׁוֹפָר תְּעָרֵב בְּזַעֲקַת אִמָּהוֹת:
"אֵלֹקַי! נַחֵם הוֹרִים שַׁכּוּלִים!
"וַעֲקֵדַת יִצְחָק תִּזְכֹּר הַיּוֹם בְּרַחֲמִים"...

יְרוּשָׁלַיִם, נִכְתַּב לְזֵכֶר בְּנִי יִצְחָק הי"ד, שֶׁנִּסְפָּה בְּלֵינָץ בְּשָׁנַת 1945, לְאַחַר שֵׁשׁ שָׁנוֹת עֲבוֹדַת כְּפִיָּה.

קורותי בזמן המלחמה[6]

בכל בוקר, בתפילת שחרית, כשמגיעה אני לפסוק: **"תפל עליהם אימתה ופחד"**, עולה בעיני רוחי תמונתו של אבא ז"ל, העומד ליד החלון, ושפתיו ממלמלות פסוק זה בהתרגשות גדולה. קפצתי ממקומי כדי לראות מה זה ועל מה זה?

הכל החל בשנת 1944. הגרמנים, ימח־שמם, נכנסו להונגריה, ומסכת הגזרות החלה, כשהיא מלווה רדיפות

6. **בודפשט**

א. פנקס הקהילות — הונגריה, תשל"ו, קורות תקופת השואה, בודפשט, י־ם, הוצ' "יד ושם".

ב. בראהאם וקצבורג, תשנ"ב, תולדות השואה — הונגריה, י־ם, הוצ' "יד ושם".

ג. האנציקלופדיה של השואה, תש"ן, בודפשט, כרך א', עמ' 152־149, ירושלים, הוצ' "יד ושם" וספרית "פועלים".

המצב בבודפשט לאחר פלישת הצבא הגרמני להונגריה במרץ 1944, היה שונה מהמצב בערי השדה. בידוד היהודים בבודפשט התנהל בשלבים. לאחר הגזרות והחוקים, שהיו מנת חלקם עד כה, נצטוו ב־15 באפריל לשאת טלאי צהוב על בגדיהם. בהמשך, נצטוו היהודים למסור את בתיהם לקצינים ופקידים בכירים, ולעבור לבתים מסומנים בטלאי צהוב. בסוף יוני, לאחר גרוש כחצי מליון יהודים בערי השדה, היה הכל מוכן לקראת גרושם של יהודי בודפשט, אולם עקב לחץ על הורטי הופסקו השילוחים.

באוקטובר עלתה מפלגת "צלב החץ" לשלטון, וכמה ימים אח"כ כבר החלו צעדות המוות המפורסמות לכיוון גרמניה, שנעשו תוך כדי התעללויות ורציחות. בבודפשט גופא המצב היה מחריד. היו רציחות ותליות של יהודים, בעיקר צעירים שברחו מפלוגות העבודה. לאחר צאת "מצעדי המוות" נתפרסם חוק, שהרכוש היהודי עובר למדינה, חוק שלא היה רלוונטי כלל, כיוון שליהודים כבר לא היה רכוש. ב־18 בנובמבר הובלו היהודים שנותרו בבודפשט לגטו, שנסגר רשמית ב־10 בדצמבר. היו יהודים שהתגוררו בבתים מיוחדים, שנשכרו ע"י שגרירויות שונות. יהודים אלו קיבלו מטעם השגרירויות (שבדיה־וולנברג, שוויץ וספרד) תעודות חסות. אולם גם גורלם של אלה לא שפר עליהם בהרבה, משום שפלוגות של אנשי "צלב החץ" היו פורצות לבתים אלו מידי פעם, כדי לחמוס ולבזוז. כמו־כן, היו מקרים רבים, שבהם הוצאו יהודים בחשכת הלילה לשפת הדנובה, ונורו שם למוות. בשבועות האחרונים לפני שחרור בודפשט, היו נכנסים אנשי הס"ס ו"צלב החץ" לגטו, מתעללים ביהודים, ורוצחים אנשים. טבח המוני נערך בשני בתי חולים. גם היהודים מהבתים המוגנים הועברו לגטו, ובאותם ימים קשים עבר גל התאבדויות בגטו. עד ליום בו שוחרר הגטו, ב־17 בינואר.

והשפלות. באותה תקופה רק אני נותרתי עם הורי. הייתי מורה מוסמכת בבית־ספר יהודי יסודי.

ההונגרים החלו קודם־כל בדיכוי הרוח: טלאי צהוב על בגדינו, והעברה לבתים המסומנים במגן־דוד צהוב. לפני ההעברה, נבחרו שכנים נוצרים שלנו שיפקחו על הדיירים היהודים. הם נכנסו לדירות שלנו, ובדקו את תכולת הדירה. הם בדקו הכל, אפילו אלו בגדים מצויים בארונות, הם חיטטו עד הלבנים האחרונים שלנו. אפילו המפקח השכן יצא מאיתנו בבושת־פנים. עברנו לבתים המסומנים, בצפיפות נוראה. לכל משפחה הוקצה רק חדר קטן.

באותו בוקר, כשעמד אבא ז״ל בחלון, ראינו שכל היהודים הוצאו מהבתים המסומנים. מטף ועד זקן, הם הוכרחו לצאת לרחוב, בידיים מורמות, מלווים בשקצים צעירים, שגילם נע בין ארבע־עשרה לחמש־עשרה שנה, והעיקר — היו מחומשים ברובים. התור הגיע גם לביתנו. הלכתי, כשאני מחזיקה בידה של אמי. לפנינו הלך איש זקן מלווה בבתו. כל רגע קפץ אליו הנוצרי בן הארבע־עשרה ומשך בזקנו. בתו, מיהרה לגזור את הזקן במספריים קטנים שהיו ברשותה. אבא ז״ל הוריד כבר לפני־כן את זקנו. הובלנו בכביש, ובמדרכות לידינו עמדו הגויים וצחקו. אשה נוצריה קפצה לפתע והורידה מעיל יפה מצעירה יהודיה...

לא הרחק מאיתנו שכן גן עיר יפה, ולידו בנין התיאטרון העירוני הגדול. המון אדם כבר נאסף שם. כל הזמן נשמעו משם יריות וצעקות. בליבי כבר פחדתי, שאנו הולכים רק עד שם, ושם יירו בנו למוות. פחדתי מאד בגלל ההורים, אבל,

ב״ה, המשכנו הלאה לכיוון מזרח, מחוץ לעיר, למגרש **טַאטָרְזַאל**[7], בו התאספו כבר כמעט כל יהודי בודאפשט. כנראה רצו לשלוח אותנו לאושוויץ.

כך ישבנו על האדמה במקום יומיים. הגשם טפטף. הזקן הצדיק היה עייף. הוא לא הבין לשם מה יושבים כאן. וביקש מבתו לחזור הביתה. אשה אחת כרעה ללדת. היו גברים שקבלו מכות על שלא נתנו זהב או כסף, וראשיהם התנפחו והכחילו מרוב מכות. היה קשה במיוחד למבוגרים ולקטנים.

סברנו שהגענו אל קיצנו — אבל השי״ת חשב אחרת. בלילה השלישי הכריזו, בפקודת ראש הממשלה, **סלאשי**, שעלינו לחזור הביתה. השוטרים לוו את כל הקבוצות לבתים המסומנים.

בוקר אחד הוציאו את כל הבחורות והנשים הצעירות, ואני ביניהן. נלקחנו לאיזה כפר בהונגריה, ושם חפרנו תעלות במשך כשבועיים. בלילות לנו בעליות־גג של אורוות־סוסים ועל מצעי קש. המקום שרץ עכברים זריזים, שהתרוצצו סביב ראשינו. ברקע שמענו את צהֳלות הסוסים ונחירותיהם. בכל ערב, כאשר כבר נרדמתי סוף־סוף, הייתי מתעוררת בבהלה לקולות אלו, וניים לא ניים, בין מציאות לחלום, הייתי רואה את עצמי צונחת מגג האורווה ישר לבין הסוסים. עלית־הגג היתה מקום מסוכן מאד. סולם צר וגבוה מאד עמד על הקרקע והגיע עד לפתח העליה. פחדנו לעלות, אבל יותר מכך פחדנו לרדת. מידי פעם בפעם הוכרחנו לרדת ע״י גויים מהסביבה, שרצו לקחת מאתנו

7. כנראה אחד ממקומות הריכוז של יהודי בודפשט לפני הצעדתם לגורלם.

שעונים או תכשיטים, שכבר מזמן נלקחו מאתנו... היו אתנו שתי אחיות, בנות של רב ופרופסור. באחת הפעמים, ירדה הצעירה מהסולם, נפלה מהשלב העליון שלו, ושברה את ראשה. אמבולנס לקח אותה ואת אחותה בחזרה לבודאפשט, ובעזרת ה', הן נצלו ונשארו בחיים.

חזרנו לבודאפשט, ומשם התחילה הצעדה הרגלית לכיוון הגבול[8]. המון אנשים היו בצעדה. היו ביניהם גם זקנים וזקנות. בכל יום הלכנו שלושים־שלושים וחמישה ק"מ. אנשים רבים מתו בדרך. המלווים, לעומת זאת, הוחלפו בכל יום. לא פעם ישנו תחת כיפת השמיים בקור עז. כשהגשם נוטף על ראשינו. אנשים רבים חלו ומתו מדלקת ריאות.

8. **צעדות המוות**

האנציקלופדיה של השואה, תש"ן, צעדות המוות, כרך ד', עמ' 1050־1046, ירושלים, הוצ' "יד ושם" וספרית "פועלים".

המונח "צעדות מוות" השתרש בקרב אסירי מחנות הריכוז של הנאצים, ואחר־כך נתקבל גם בהיסטוריוגרפיה של תקופת השלטון הנאצי, לציון הובלת שיירות אסירים במשמר כבד למרחקים גדולים, ובתנאים בלתי אנושיים, אגב התעללות באסירים והריגתם בהמוניהם בידי השומרים המלווים.

"צעדות מוות" ידועות בעיקר מתקופת פינוי מחנות הריכוז בשלב הסופי של מלחמת העולם השניה, אף שהתופעה היתה שכיחה למדי כל שנות המלחמה. צעדות מוות היו בשלב של חיסול גטאות, היו מעברים בין מחנות.

ב־8 בנובמבר 1944 התחילה צעדת המוות מבודפשט, וארכה חודש ימים. יותר מ־70,000 יהודים, גברים, נשים וטף נשלחו במסע רגלי אל גבול אוסטריה בליווי אנשי המשמר ההונגרי. אלפים נורו למוות בדרך ואלפים אחרים מתו ברעב, בקור ובמחלות. מגבול אוסטריה המשיכו השיירות את דרכן בליווי משמר גרמני והגיעו למחנות ריכוז שונים, רובם לדכאו ומאוטהאוזן.

פינוי המחנות נמשך עד ליומו האחרון של הרייך השלישי. בסך הכל נרצחו או מתו לפי המשוער בצעדות המוות, מקיץ 1944 עד סוף המלחמה כרבע מליון אסירים של מחנות הריכוז הנאצים.

באחת הפעמים טעה המלווה והכניס אותנו לאגם מים תוך כדי ההליכה. המים הגיעו עד למתניים, ונדמה היה לנו כאילו שותקו רגלינו. בסוף הדרך, כשהגענו לתחנת הגבול האוסטרי — **הֶגְ׳שְׁהלוֹם** — היו לכולנו כאבים עזים. הוכנסנו לבנין גדול, ובו אולם גדול שרצפתו מלאה בקש, והיה מוכן ללינת הלילה שלנו. גם פה התרוצצו עכברים. החלל היה מלא יללות. גם אני בכיתי בשקט מהכאבים העזים. רגלי היו נפוחות עד כדי כך, עד שלא יכולתי להוציאן מן הנעלים. ישבתי על הקש. לא יכולתי לשכב, כי גם מתני דאבו. פתאום, עמד לפני ז׳נדרם אחד, ושאל אותי: ״למה את לא שוכבת?״ ואני, מרוב כאבים, צעקתי עליו: ״לו היו לך כאבים כאלה, לא היית שואל אותי שאלה כזו!״ הוא הסתלק מהר, ובהשגחה עליונה, לא ירה בי...

בגבול הכניסו אותנו לקרונות, ונסענו ברכבת עד גרמניה. נסענו במשך כל היום.

הרכבת עצרה עם רדת הלילה ליד יער גדול עם שביל רחב. חיילי גסטאפו גבוהים, כשלכל אחד מהם כלב זאב אימתני, קיבלו את פנינו.

הקרונות נפתחו, והם פתחו בצעקות: ״לרדת ולעמוד בשורות־שורות, חמש־חמש בכל שורה!״ אימה ופחד נפלו עלינו.

אני חליתי בכאב קבה, כי מאז שעזבתי את הבית, לא אכלתי אוכל מבושל. כל מזוני הסתכם בלחם וריבה שהבאתי איתי מהבית. יכולתי, עם עוד כמה נשים שגם הן לא חשו בטוב, לעלות לעגלה פתוחה. העגלה היתה עשויה עץ, ובמקום סוסים נרתמו אליה ארבעה גברים, ובראשם העגלון. הגברים

שאחזו במוטות העגלה, היו מאסירי המחנה. הם סחבו את העגלה ושרו את שיר העבדים הרוסי: "אֶ יוּכְנֶיֶם" בשקט ובניגון עצוב. ולמטה, השתוללו החיילים. אם מישהו מן הצועדים יצא קצת מן השורה, מיד התנפל עליו כלב זאב ענקי. חיילי הס.ס. צעקו והשתוללו.

הפחד והרעד שלטו באוויר. שכבתי בעגלה משותקת מאימה. האוויר כמו עצר את נשימתו. גם השמים שקטו במין דיממת מוות — הם נצבעו בכחול עמוק, ונראו כמעיל קטיפה משובץ בכוכבים זוהרים.

"רבונו־של־עולם"! — זעקתי בתוככי ליבי — **"אל נא תתן את עמך ישראל לשטן! ואל תרשה לחיות־הטרף להשתולל כפי חפצם! אל נא תיטוש את עמך, את ישראל!"**

ולפתע, בבת אחת, מצאתי את עצמי נופלת ממרום למציאות הגשמית העגומה.

הגענו למחנה.

זו היתה התחנה הראשונה, מחנה הריכוז לגברים **דכאו**.

דכאו[9]

את הגברים שצעדו יחד אתנו הבדילו מהנשים והשאירו במחנה. אנו, הנשים, נשארנו רק כמה ימים, עד שסודרו כל

9. **דכאו**
האנציקלופדיה של השואה, תש"ן, דכאו, כרך ב', עמ' 320־317, ירושלים, הוצ' "יד ושם" וספרית "פועלים".
אחד ממחנות הריכוז הראשונים בגרמניה, 15 ק"מ צפונית־מערבית למינכן.

העניינים הקשורים ביציאתנו. משום כך, עזבו אותנו קצת לנפשינו, ב״ה, וסבלנו קשות ״רק״ מהצפיפות ואי־הנוחות האיומה ששררה במקום. ההליכה לשירותים היתה כרוכה בליווי שוטרים אל מחוץ למחנה, ושם היה בור חפור באדמה. אם היה אותו אדם בר־מזל, אף ליוו אותו בחזרה, ומי שאיתרע מזלו, וכבר היה מלא הבור, היה עליו לחפור בור חדש.

רוונסבריק[10]

אחר שבועיים של סיוט בדכאו, נלקחנו בקרונות־משא, בעמידה, כבהמות, לנסיעה ארוכה.

הגענו לרוונסבריק, מחנה ריכוז ענק לנשים, שהיה בו קרמטוריום, תחנת הגיהנום עלי אדמות.

בשנת 1933 היה מחנה דכאו למקום אימונים של אנשי ס״ס מיחידת ״גולגולת המת״. שם היה בית ספרם, שבו למדו כיצד לראות את השונים מהם כיצורים נחותים, שחייהם נתונים בידם. בהמשך — אותם אנשי ס״ס היו מסוגלים לחסל מליוני אנשים בתאי גז, כחלק משגרת יומם. האסירים בדכאו היו תחילה מתנגדי המשטר, וקבוצות שונות של ״נחותי דרגה״. ביניהם היו גם עצירים יהודים, שכמובן, היחס אליהם היה קשה יותר. לאחר ליל הבדולח (נובמבר 1938) הגיעו עצירים יהודיים נוספים. אלו מביניהם, שיכלו להוכיח כי הם ייצאו מגרמניה — שוחררו. עם תחלת ההשמדה השיטתית ב־1942, הועברו היהודים מדכאו למחנות ההשמדה בפולין. בשנת 1944, כאשר היה צורך להגביר את תפוקת בתי החרושת לנשק, הועברו לדכאו ולמחנות נספחים שהוקמו סביבו, אלפי יהודים, רובם מהונגריה וחלקם מארצות אחרות.

המחנה שוחרר ב־29 באפריל 1945 על־ידי האמריקאים, כאשר 30% מאסיריו הם יהודים.

10. **רוונסבריק**

האנציקלופדיה של השואה, תש״נ, רוונסבריק, כרך ה׳, עמ׳ 1147־1149, ירושלים, הוצ׳ ״יד ושם״ וספרית ״פועלים״.

מחנה ריכוז כ־90 ק״מ צפונית לברלין.

לפנינו הגיע טרנספורט (משלוח) נשים מאושוויץ. הן היו מלאות פצעים, כנראה מחוסר ויטמינים והעדר נקיון. הן קיבלו מכות מהשומרים, כדי שלא תתקרבנה אלינו. הן אמרו, שאושוויץ היה גן־עדן לעומת מקום זה.

לפעמים נכנסו למחנה שלושת האחראים למקום. הם נראו כהתגלמות שליחי השטן. היה משהו מפחיד ומוזר בהופעתם. הם היו גבוהים מאד, נעולים במגפיים שחורים, עטויים באדרת שחורה, ובעלי תסרוקת גברית. השמועה אמרה שהן נשים.

ישבנו באהל מבד כשלושת אלפים נשים, על אדמה לחה ומלאת בוץ. הזוועה שררה בכל פינה. ישבנו בבוץ, כפופות רגליים, כמעט בלי אפשרות תזוזה. כל הזמן, הוצאו מהמחנה גופות של נשים שמתו כתוצאה מתת־התנאים ששררו במקום. אסור היה לנו לשתות מים, לא ראינו שם אף טיפת מים, ואף לא ברז אחד לרפואה. השתיה היחידה היתה בבוקר, ספל מים רתוחים שחורים, אולי בושלה בהן מעט ציקוריה. מהמים נטלתי ידיים, רחצתי פנים ושיניים, ואת הנותר שתיתי.

פגשתי שם מכרה, שהיתה המזכירה הראשית בקהילה היהודית בבודפשט. היא היתה אשה מיוחדת, עדינה ומשכילה. הכרתי אותה במסגרת עבודתי בבית ראש־הקהילה, שם עבדתי

הוקם במאי 1939 כמחנה ריכוז לנשים. בנוסף לגברים שהיו בתפקידי שמירה וניהול ברוונסבריק, היו עוד כ־150 מפקחות ס״ס. ב־1944 גדל מספר האסירות במחנה, ורובן נשלחו ל־34 מחנות חוץ של רוונסבריק, שהיו צמודים ברובם למפעלי התעשיה הצבאית. באפריל 1941 הוקם ליד רוונסבריק גם מחנה לגברים.
בסוף מרץ 1945 ניתנה הוראה לפנות את רוונסבריק. שוחרר על־ידי הסובייטים בליל 29־30 באפריל 1945.

כמורה פרטית לילדיו. היא היתה נוהגת לפעמים להמשיך את עבודתה בביתו של ראש־הקהילה, לאחר שעות העבודה הרגילות. ליבי נקרע בקרבי כשפגשתיה במחנה. היא השאירה משפחה, שתי ילדות, ומצב־רוחה היה בשפל. היא טענה, כי כח הסבל שלה כבר אפס. השתדלתי מאד להשפיע עליה שתחשוב על בנותיה הקטנות, מחשבה, שאולי תעניק לה כוחות ורצון להתמודד עם הסבל, להתגבר ולהשאר בחיים. לצערי, יתכן גם שבשל עדינותה, לא הצליחה להתגבר, ולא חזרה לחיק משפחתה.

עברנו בדיקות. עברנו בקבוצות לפני רופאים צעירים, כשידינו מורמות לצדדים. נלקחנו לבית־מרחץ, שם נלקחו מאתנו בגדינו וכל חפצינו. שתי צעירות, בנות 18־17, עבדו שם. לאחר המקלחת הן חלקו את הבגדים, הן לא ניסו להתאים את הגודל, רק לפי מה שעלה בידם.

בקשתי שיתנו לי משהו חם. הן חמדו לצון — קשרו לצוארי צעיף צר סרוג מצמר אדום, כשאני עדיין עומדת ללא הבגדים, ולגלגו, צחקו בלי הרף. לבסוף קיבלתי חליפה כלשהי מכותנה. כמה פעמים באותו יום חזרנו לבית־המרחץ, ותמיד החליפו את בגדינו. לרוע המזל, גם את המרק שחלקו באותו יום הפסדתי, כי הייתי אז במקלחת. וכך עבר עלי היום, בלי לתת לפי כל דבר־מאכל.

גם סידורי הקטן נלקח ממני, ולא זכיתי לראות סדור בעיני עד לחזרתי הביתה.

מבית־המרחץ יכולנו כבר להכנס לבלוק. היה שם אולם של

מיטות, כמה קומות של מיטות. לכל כיוון שהסתכלת, היה נראה כי אין לשורות המיטות כלל סוף.

באמצע הלילה התחיל ה״אפל״, מסדר, כדי להתפקד. קר היה בחוץ. היתה בינינו אשה עדינה עם בתה, בת ה־17 אצילית ויפיפיה. היה לה שיער מרשים בצבע (טיציאן) ברונזה, שגלש כמעט עד רגליה. כמובן, מיד גזרו לה את השיער. הן עמדו לפני בשורה באפל. בבית־המרחץ הן קבלו שמלות משי קיציות, קרועות ומלאות חורים. עמדנו שם במשך שעתיים, וכל אותו הזמן, הן רעדו מקור, וחבקו זו את זו כדי להתחמם קצת. זה היה מחזה נורא לראותן כך.

אחרי השואה בבודאפשט, פגשתי דודה קרובה שלהן, והיא אמרה לי בצער, שהן לא שבו הביתה. מי שנותר מהמשפחה, סיפרה, מבכה את אובדן הבחורה הצעירה והיפה.

לאחר כמה שבועות, נבחרה קבוצת נשים, ואני בתוכן, לעבודה. נלקחנו אל מחוץ לשער הברזל של המחנה. כל זמן שהותי ברוונסבריק, העיק עלי איזה לחץ מסתורי, וכשיצאתי משם, רווח לי. שוב יכולתי, בינתיים, לנשום לרווחה.

שפנדאו[11]

ושוב ברכבת־משא... הפעם היה היעד **שפנדאו**, אחד־עשר ק״מ מברלין. הגענו לאולם ענק, שהיה בית־חרושת ישן וריק.

11. **שפנדאו**

א. האנציקלופדיה של השואה, תש״ן, זַקְסֶנְהַאוּזֶן, כרך ב׳, עמ׳ 495־493, ירושלים, הוצ׳ ״יד ושם״ וספרית ״פועלים״.

האולם היה מלא במיטות־ברזל, כל מיטה של שלוש קומות. המזרונים היו עשויים ניר, ועל כל אחד שמיכה דקה וכהה.

היום החל בהשכמה ב״אפלי״, מסדר. עמדנו חמש־חמש בשורה, כדי להתפקד. למחרת הגיע אדם, שאמר שהוא צריך נשים לעבודה בבית־חרושת. הרמנו יד בהתלהבות. לפי עצתה של הרופאה היהודיה ברוונסבריק. היא הזהירה אותנו: ״אם אתן רוצות להישאר בחיים, תגידו שאתן בריאות, ואתן יכולות לעבוד.״

אותו אדם בחר תחילה את הגבוהות והחזקות שבינינו. הן יצאו לעבודה כבר באותו בוקר, לשתים־עשרה שעות עבודה. למחרת נשנה הדבר, אבל ההתלהבות להרים יד פחתה.

שוב יצאה קבוצה גדולה לעבודה. הן עבדו במשמרות של שתים־עשרה שעות בלילה. היתה זו עבודה קשה מנשא. הן נאלצו להרים תחמושת, קליעי תותחים במשקל של עשרים וחמישה ק״ג כל אחד, ושמו אותם במקום אחר. אם העבודה לא התנהלה בקצב הרצוי הן כמעט שלא קבלו אוכל, אלא רק צעקות, ולפעמים גם מכות.

חברה טובה שלי, עמה יצאתי יחד מבודפשט, וגם חזרנו יחדיו, ב״ה, נלקחה עם הקבוצה הראשונה בבוקר. עוד לפני

ב. ספר של הצלב האדום — רשימה של מחנות מעצר תחת מנהיגות הרייך. שפנדאו היה בית־חרושת לייצור נשק, שהיה מסונף למחנה הריכוז זקסנהאוזן, נוסד 19.10.44. האסירים בזקסנהאוזן הועסקו משנת 1943 בעיקר בענפים שונים של תעשית החימוש, בייחוד בייצור מנועים למטוסים, לטנקים ולרכב.
ע״פ העדויות עבדו בביח״ר לנשק שפנדאו באותה מתכונת המסופרת בעדות זו. עדויות מס׳ 03/5486 — מגדה בנדיקט, 03/9082 — גולדשמיד שושנה, 03/8468 — ברקוביץ׳ שושנה, ארכיון ״יד ושם״.

שקבלו פקודה מה לעשות, היא ראתה מטאטא, ובהשגחה עליונה התחילה לטאטא במרץ. היא נשארה בתפקיד זה עד לרגע האחרון, ב״ה.

לאחר כמה ימים, נלקחנו כמעט כולנו לעבודה, לבית־החרושת הקטן. ליד בית־החרושת הגדול היה בנין בית־החרושת הקטן. באולם העבודה היו מכונות מחוברות לשולחנות משני הצדדים, מכונה מול מכונה.

נחלקנו לשתי קבוצות, שמאל וימין באולם. למזלי, הייתי בצד השמאלי של האולם, שמנהל העבודה בו היה, כנראה, אחד מחסידי אומות העולם. בצד הימני היה מנהל עבודה אכזרי ומפחיד, שגרם לצרות וליסורים לעובדות המסכנות.

מנהל העבודה שלנו, הסביר לי איך להכניס את הקליע, בגודל של שנים־עשר ס״מ. הבהיר כיצד להפעיל את המכונה, העושה את החור בקליע, ואמר שכאשר מרגישים שהחור הגיע לקצה הקליע, יש להפסיק תכף את פעולת המכונה. הוא הביט כיצד אני מבצעת את הפעולה. כאשר ראה שהפעולה נעשתה כראוי, ושמע שאני דוברת גרמנית, בקש ממני להסביר את התהליך לכל הבנות שלא הבינו שפה זו.

מולי עבדה בחורה נחמדה בת שמונה־עשרה. היא סיימה בדיוק את לימודיה בגמנסיה בבודאפשט. לאחר שהיה של כמה שבועות במחנה, נקרעו הגרביים שגרבה לרגליה במשך כל הזמן. יש לציין, כי לא קיבלנו במחנה שום בגד, מלבד בגדי האסירים המפוספסים. חברתי הצטערה על גרביה מאד, ורעדה מקור עקב חסרונן של גרביים מתוקנות ומחממות.

יום למחרת, כשהעבודה היתה כבר בעיצומה, ניגש לפתע מנהל העבודה לשולחננו, ואמר בגרמנית: "לא להסתכל!" הוא פתח את הארון האישי הקטן שלה, כזה שהיה לכולנו מתחת לשולחן־העבודה, וזרק לתוכו בזריזות איזו חבילה עטופה בניר חום, והסתלק מיד מהמקום. הצעירה הסתכלה עלי במבוכה, והסמיקה מהתרגשות. בדרך חזרה היא סיפרה, שהוא הביא לה גרביים חדשות, חזקות ויקרות, שתחזקנה מעמד זמן רב.

גם לי עשה חסד. כל זמן שהמכונות היו בפעולה, נזלו עליהן באיטיות מים עם סבון נוזלי, כדי שהן לא תתחממנה יותר מדי. המים הללו היו גם בברזים בחדרים שליד השירותים. במחנה לא קיבלנו סבון, ויכולנו להתרחץ רק תחת הברז במים קרים. היינו מגיעות לבית־החרושת כ־20 דקות לפני זמן תחילת העבודה.

כאשר קבוצתי היתה במשמרת לילה, הגענו מדי פעם מוקדם. מהרתי להכנס לחדר שבו הברזים, וחפפתי את ראשי, ובדיוק בזמן, כבר ניצבתי ליד המכונה שלי. בינתיים, עסקתי בסידור שערותי, ופתאום, שמתי לב, שהמכונה התחילה לעבוד. היה זה מנהל העבודה, שהפעיל את המכונה שלי, בלי אומר ודברים... הודיתי לו בשקט, ומיד התחלתי מהר לעבוד.

היתה זו מתנה משמים, שיכולתי, לכל הפחות, לשמור על ראש נקי. סבלנו רבות מן הכינים, ששרצו בשמלותינו. לא החליפו את בגדינו, במה שעבדנו, גם ישנו, חודש אחרי חודש.

הפועלות הנוצריות הגרמניות התלוננו שאנו מגרדות. בתחילה, קבלנו פקודה שלא לגרד, פקודה שגרמה לנו סבל בל־יתואר. המפקחת רצה בינינו כל הזמן, כדי לוודא שאנו לא

עוברות על פקודה בלתי־אפשרית זו. סוף־סוף, לאחר זמן־מה, לקחו אותנו לבית־המרחץ, שם ניקו וחיטאו את בגדינו, דבר שהקל עלינו מעט את הסבל.

בערבים, אחרי יום עבודה מפרך, היה לנו קשה להרדם, כי הרעב הציק לנו מאד. סבלו מכך בעיקר הנשים הצעירות. היינו אלף ושש מאות נשים יהודיות במחנה, מגיל שש־עשרה עד גיל חמישים ושתיים.

ליד המחנה שלנו היה מחנה נוסף של אסירות נוצריות מארצות שונות. כמובן, שהיחס היה טוב יותר במחנה השכן... הן קבלו יותר אוכל, ואם היתה מישהי מהן חולה, כמובן שהיא קבלה טיפול רפואי מתאים. ואילו אצלנו היה המצב שונה בהרבה. הצעירות לא יכלו להחזיק מעמד ברעב, ובעבודה קשה כל־כך, ומידי יום פחת והלך מספרן. אותן בחורות חינניות ומלאות חיים, נבלו וקמלו לידינו אט־אט.

היתה איתנו בחורה עדינה ויפה בת תשע־עשרה. היא היתה בת יחידה להוריה, לאחר שנולדו להם ששה בנים. תמיד היא היתה מספרת על הבית החם בו גדלה, על החום והאהבה שהרעיפו עליה הוריה, ועל החתן החביב והנחמד שהיה לה. היא הדגישה תמיד עד כמה היא מאושרת...

יום אחד לא ראינו אותה עוד. היה זה יום עצוב לכולנו.

דמות נוספת שעולה בזכרוני לעיתים קרובות היא אותה רופאה צעירה, שפניה מלאי החן לא משים מזכרוני. היא היתה בסך־הכל בת עשרים ואחת, ולא סיימה עדיין את לימודי

הרפואה שלה באוניברסיטה. וגם היא היתה בת יחידה להוריה. במחנה היא עבדה, כמובן, בחדר החולים.

מקום מזעזע היה זה. בכל מיטה צרה שכבו שתיים או שלוש נשים, שקדחו מחום. הרופאה הצעירה טיפלה בהן במסירות נפש, וכשחזרה בערב לצריף, בו התאספנו שבורות ודוויות, היתה זו היא, שאזרה כח לעודדנו. היא חילקה לנו תרופות נגד כאבים, ליטפה את פנינו היגעות, ומצאה לנו גם כמה מילים טובות ומשיבות נפש. ולא רק זאת — כדי לשובב את נפשנו שהיתה במצב ירוד — החלה לבדר אותנו, ולדבר בחיוך ובעליצות. עליזותה השכיחה מאיתנו לזמן־מה את סבלותינו, ואנו אהבנו וכיבדנו אותה מאד. אולם, במשך הזמן, נחלשו כוחותיה, והמחלות לא פסחו עליה. למגינת לבנו, קמל גם הפרח הזה ונבל בתופת האיומה.

למחרת בבקר, כשעמדנו כרגיל "אפל" בחצר, הונח לפנינו על הקרקע ארון, ובו שתי גוויות ערומות. מעליהן הניחו את גופת הרופאה הצעירה, גם היא במערומיה. השוטר, שטיפל בגופות, לא הצליח לסגור את הארון הצר. ואז, עשה את הבלתי יאמן גם בתקופה מחרידה זו: הוא עלה במגפיו הכבדות על גופת חברתינו, הרופאה הצעירה, הרכה והטהורה, דרך ודחס את הגופות בארון עד שהצליח לסוגרו.

לא פעם ראינו דברים נוראים יותר ומזעזעים יותר, אבל שפלות כזו, עוד טרם ראינו.

עמדנו שם דמומות ומאובנות, ואת הדמעות הרותחות ספגנו בלבנו הכואב פנימה. **רבונו של עולם, מחה את זכר עמלק מתחת השמיים!**

Da No.130 339 So. J.U.

Date 30.3.50/FrF GC 3/80/ID/1

Name K L E I N, Anna. File

BD BP Budapest Nat Hung.-jew

Next of Kin

Source of Information Dachau Questionnaire

Last kn. Location Date

CC Dachau Arr 22.11.44 lib.

Transf. on to

Died on in

Cause of death

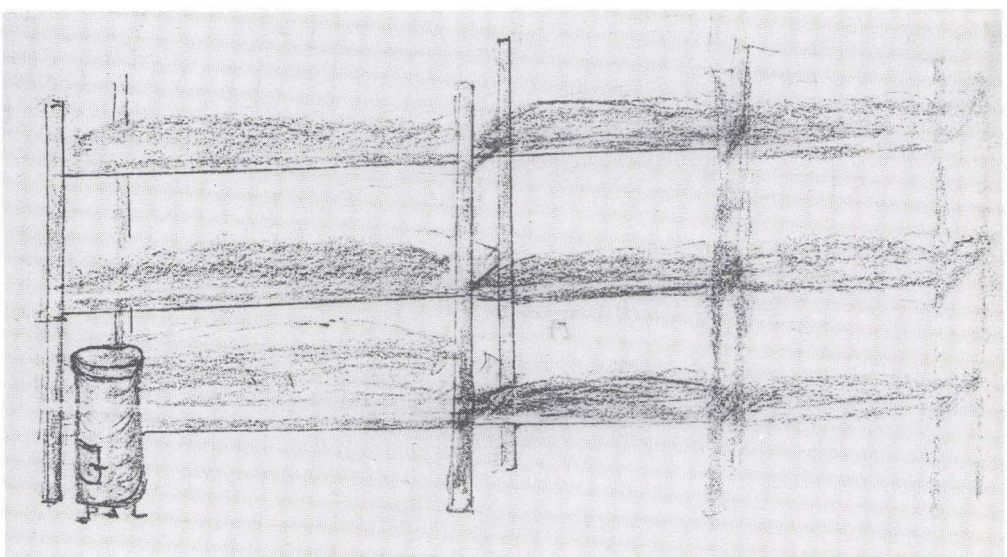
Buried on in

Grave D.C. No.

Remarks Details see Quest.

יד ושם
רשות הזיכרון לשואה ולגבורה
ארכיון
YAD VASHEM

מתוך רישום של הצלב האדום לאחר המלחמה

דרגשי השנה, למטה — תנור החימום. איירה ב. גרינוולד

השבועות הראשונים לעבודה בלילה, ולעמידה ליד המכונה במשך 12 שעות, היו לי קשים מאד. היה קשה לי להתרגל לזה, וכל גופי כמו התנגד לכך. קיבלתי חום ללא סיבת מחלה, וגם לישון ביום לא יכולתי.

יום אחד, כאשר הייתי שקועה בשינה, התעוררתי פתאום לקול צעקות. לא ידעתי מה קרה. לא הרחק ממני, על־יד המיטות, ראיתי מישהי שוכבת על הרצפה, מכוסה בשמיכה, וקבוצת נשים סובבות אותה ומכות בה בחוזקה. הן קראו: "הֵי לך! הלכת להלשין עלינו למנהל העבודה, הרי לך! דעי, אם את מלשינה עלינו פעם נוספת — נהרוג אותך." ומיד אחר־כך ברחו כולם ונפוצו.

המוכה הצליחה לקום בקושי, רצוצה וחבולה. ואז ראיתי במי המדובר — היתה זו אשה שהכרתי עוד מדכאו. כבר שם רצתה לשלוט בנו, ולהיות לנו מפקד — קאפו, שתפקידו לקשר בין הגרמנים לאסירים היהודים. בשפנדאו כבר נזהרנו שלא תקבל שום תפקיד. שתי המפקדות — קאפו — היהודיות היו טובות. כנראה שבמכותיהן לאשה זו רצו ללמד אותה: "לא תלך רכיל בעמך"! למלשינות אין תקווה אצלנו.

לפעמים התעוררתי וחשתי שמיטתי מתנודדת. היתה זו הרגשה לא נעימה. לאחר זמן מה הבנתי שיש התקפות אוויריות בלילות, ותנודות המיטה הן כנראה מלחץ האוויר.

עבודה ליד המכונה בלילה, תוך ערנות כל הזמן, דורשת כח רצון חזק. למרות שעבדנו בעמידה, התחשק לנו לפעמים לעצום עינים. דבר זה היה מסוכן מאד, כיוון שיכולנו ליפול, חלילה, על המכונה. היינו עדות פעם למקרה מחריד כזה... מה

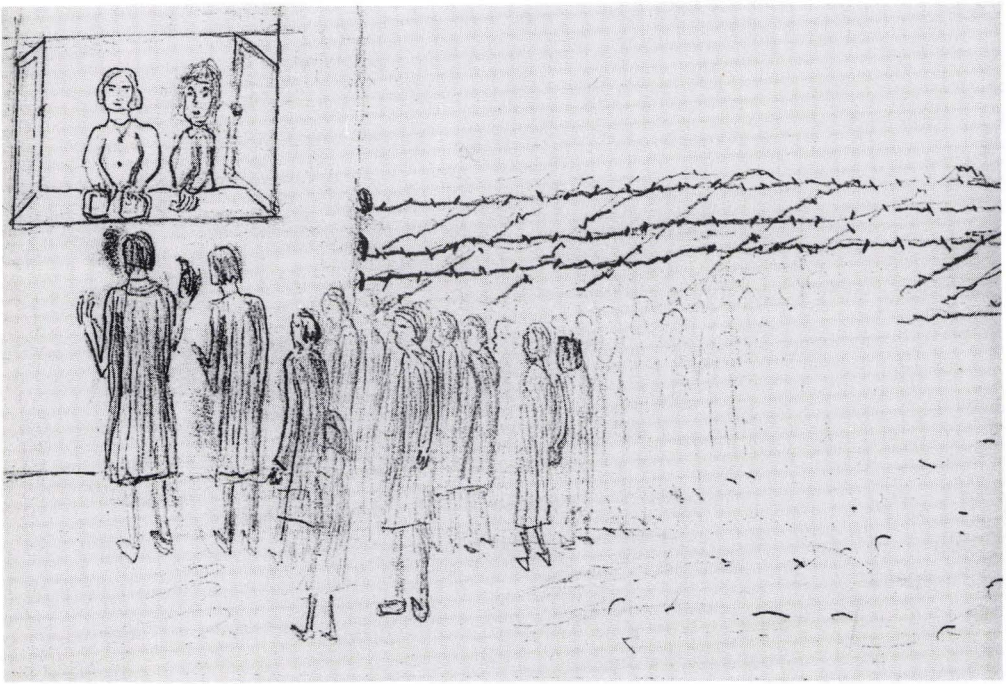
נעשה? התחלתי לשוחח עם חברתי, העומדת במכונה שממולי. שאלנו חידות זו את זו, שוחחנו על הלימודים בבית הספר, דיקלמנו שירים... עד שעבר הזמן... לאחר כמה שבועות כבר היה מעט יותר קל לעבוד בלילה. לעיתים קרובות היתה צפירה, אזעקה. המפקדות הגרמניות לקחו אותנו בזמן האזעקה למקלט, שם, במקלט האפל, ישבנו ונחנו בנחת. אני סבורה, שהמפקדות לא רצו להציל, אלא את עצמן.

הנס הגדול

זכרון מצמרר פחות שמור בליבי לחברה, שהיתה לי כאחות צעירה. שמה היה פרלה שוורץ Gyongyi לאביה, הי"ד, היה בית־מדרש חסידי, ואמה היתה רבנית צדקנית. הם גרו לא הרחק מאיתנו בבודפשט, והיו מקורבים לאבי, ז"ל. פרלה היתה הבכורה, בת שמונה־עשרה בלבד. היינו ביחד במחנה הריכוז "שפנדאו". היא ידעה היטב את התפילות, וזכרה אותן על־פה. כשנלקחו מאתנו הסידורים היקרים, היתה היא לי סידור חי.

זכור לי מקרה, בו נוכחתי לראות עד כמה נשגבה היא נשמתה של חברתי זו. יש לזכור, שבאותם ימי־אפלה, הסתתרו גם המידות הטובות שעוד נותרו בליבותיהם של בני־האדם. הסבל הנורא של הרעב, גרם לכך, שגם בנות ממשפחות טובות לא עמדו תמיד בנסיון, וגנבו זו מזו את חתיכת הלחם המעופשת שקבלנו מדי יום.

באחד הימים, עלה חומי, והורשיתי להשאר במיטה. פרלה גם היא היתה באותו יום "בבית", אחרי מחלה קצרה. כדי

התור לחלוקת האוכל. איירה: גב׳ גרינוולד

לקבל את מנת האוכל הזעומה שלנו, חתיכת לחם עם חתיכת מרגרינה בגודל של כמלוא האצבעון, צריכות היינו ללכת די רחוק. בחצר האחורית של הבנין היתה בקתה קטנה, ושם, לפני החלון, עמדנו בתור כדי לקבל את מנותינו הזעומות. העובדות בבוקר קבלו את מנתן בבוקר, לפני צאתן לעבודה, ואילו עובדות הלילה קבלו את מנתן אחר־הצהריים. בכל זמן, היה התור ארוך מאד וצפוף.

באותו יום, כשהרגשתי כל־כך רע, נתתי לפרלה את התלוש שלי, כדי שתדאג להביא לי את מנתי, כשהיא הולכת לקבל את מנתה היא. פרלה הלכה, ולאחר כמחצית השעה חזרה, ובידה רק חתיכת הלחם והמרגרינה שלי. "מה קרה, פרלה? למה הבאת רק את מנתי? עכשיו את צריכה לחזור את כל הדרך, ולעמוד שנית בתור?" שאלתיה בצער.

ופרלה, בטבעיות, ענתה לי בשקט: "לא רציתי להעמיד את עצמי בנסיון, שמא אבחר את המנה הגדולה יותר בשבילי..."

לאחר כמה שבועות, כאשר דבקה בה המחלה הנוראה שממנה פחדנו כולנו — חום גבוה ושלשולים — תקפה אותי חרדה גדולה לשלומה. הנשים שחלו בה, לא קיבלו שום טיפול. רק אסור היה להן לשתות מים, עד להתייבשות. אם עברה מישהי מחלה זו ונשארה בחיים, היה זה ממש נס גלוי. הרגשתי, שעלי לעשות משהו למען אותה נשמה טהורה.

בבית־החרושת בו עבדנו, עבדו גם כמה נשים מבוגרות נוצריות, שהיתה להן אזרחות גרמנית. גם האוכל שלהן היה דל. האשה הנוצריה שעבדה בקרבתי, היתה נותנת לי לפעמים את החלק הקשה של הסנדויץ' הדק שלה, וכשאכלתי, הייתי

מרגישה את הטעם של הסרדינים. היה לזה בשבילי טעם של גן עדן...

לפעמים הן היו מדברות ביניהן על המחסור בירקות. במסגרת העבודה, הייתי כבר כמה פעמים בתוך מחסן הירקות, שהיה שייך למטבח המחנה שלנו, כדי למיין את הסחורה הרקובה. לו יכולתי, הייתי לוקחת קצת ירקות ומנסה להחליף אותם אצל הנשים הללו. אולי הייתי מצליחה להשיג איזו תרופה לפרלה.

אך כיצד?!

כבר ניסיתי שלוש פעמים להבריח איזה ירק קטן — סלק או גזר, שהחבאתי היטב. אבל, אף פעם לא הצלחתי, משום הבדיקה הקפדנית שהיתה בכל פעם שיצאנו מהמחסן. בחוץ עמד חייל גרמני מבוגר עם נשק, שתמיד ליווה אותנו. המפקחות שעבדו במטבח, פושעות פליליות, בוגרות בתי־כלא, היו עושות את החיפוש. אחת החזיקה בידינו, והשניה חיפשה. אם מצאו משהו קטן, שתיהן נתנו מכות חזקות, שהרגשנו אחר־כך עוד זמן ממושך. בכל פעם שניסיתי להבריח, נתפסתי, וקבלתי מכות־רצח.

משהו פנימי דחף אותי למרות הסכנה שבדבר. נכנסתי באותו יום למחסן, ולקחתי בזריזות כמה גזרים יפים. החבאתי אותם היטב, ובלב רועד ציפיתי לבדיקה השגרתית.

אולם, נס התרחש לי באותו יום. נס, שרק היום מסוגלת אני לתפוס ולחוש בעוצמתו. לו תפסוני, אינני בטוחה שהייתי נשארת בחיים.

יצאנו מהמחסן, החייל לא עמד על משמרתו, ורק אשה אחת מהמטבח נמצאה שם. נראה, שלא היה ברצונה לעשות לבד את החיפוש, והיא אמרה לנו: "מיד להכנס לבלוק!"

נכנסתי לבלוק נרגשת, עם השלל שבידי. נכנסתי במהירות למיטתי, ובהיותי תחת השמיכה, הסתרתי את הגזר מתחת המזרון. פחדתי מאד שהבנות שבבלוק תשמנה לב שברשותי נמצא אוכל.

בבוקר, קרעתי חתיכת ניר חום מהמזרון שלי, שהיה עשוי שכבות ניר, ועטפתי בו את הגזר. כעת ניצבה לפני בעיה חדשה: איך להגיע לבית־החרושת? דרכנו עברה ברחובות העיר, בליווי של חייל ומפקחת. "עבירה גוררת עבירה", ואת העבירה הבאה על חוקי המחנה ביצעתי ביתר קלות. נטלתי עימי גם את שמיכתי כדי לכסות בה את החבילה. הלכנו בשורות של חמש־חמש, והשתדלתי להיות תמיד האמצעית. היתה לי סיעתא דשמיא, ואולי זכות המצווה עמדה לי, ובס"ד עברנו את הדרך בשלום, והגענו לעבודה.

ואז, כשרק התרחקתי מעט מהמפקחת, מסרתי את החבילה. האשה הנוצריה, שמסרתי לה את החבילה, שמחה מאד לראות את תוכנה ושאלה, מה עליה לתת לי תמורת הירקות. סיפרתי לה על מצבה האנוש של פרלה, ובקשתי ממנה תה רפואי שאולי יוכל להציל אותה. למחרת הביאה האשה תה ובקבוק גדול של מי קריסטל. במשך היום היא בישלה את התה, ומילאה בו את הבקבוק. גם באותו יום היתה לי שמיכה, והצלחתי, בעז"ה, לשמור על חומם של המים עד שהגעתי למחנה.

פרלה ממש התנפלה על המים. לעולם לא אשכח את התמונה הזו, איך שתתה ושתתה, ולא היה לה כח אפילו לשבת. היא גמרה הכל, עד הטיפה האחרונה. השארתי לה גם את התה, אולי תהיה לה אפשרות לבשל אותו, אף שלא היו כבר תנורים באולם, ורק בחדר של החולים היה תנור.

ב״ה, פרלה חזרה אט־אט לאיתנה. כנראה, שמן השמיים רצו שהצדקנית הזאת תנצל מההשמדה, ואולי, היתה לי הזכות להיות השליח. וכתוב: ״שלוחי מצווה אינם ניזוקים״.

פרלה חזרה לאחר המלחמה הביתה, לחיק אמה. היא התחתנה עם נכדו של הרב ר׳ ישעיה זילברשטיין מווייץ (ראה בהערות לישיבת וויץ, הערה מס׳ 4) והקימה משפחה. בהשתדלותה ובעזרתה הקים בעלה ישיבה ומשפחה חשובה.

שמירת החגים במחשבה

לאחר זמן, שאלה אותי האשה הנוצריה אודות פרלה. סיפרתי לה שהיא מחלימה, ושוב הודיתי לה על התה. היא התעניינה אם חסר לי משהו. בקשתי ממנה שלוש סגריות. ידעתי, שתמורתן אוכל לקבל מנת מרק נוספת. זאת נודע לי באמצעות חברה שעבדה במטבח.

לוח־שנה, כמובן שלא היה לנו, ולא יכולנו לדעת מתי חל חג כלשהו. אבל, בבית־החרושת היה לוח־שנה לועזי, ובו היו ציורים של התחדשות הלבנה, מתי היא עומדת במילואה, וכך הלאה.

כרטיס ברכה, רישום של שרה הי״ד

כך עשיתי חשבון, ונוכחתי לדעת שחג הפורים מתקרב ובא. ניסיתי למצוא דרך לחגוג בעמק הבכא הזה את החג. בחצר מצאתי תפוח־אדמה קטן, אבל שלם. קלפתי אותו, פרסתי אותו לפרוסות, ואפיתי אותו על תנור קטן שעוד נותר לנו לפליטה מן החורף. פרוסות אלו היו משלוחי־מנות לחברותי הטובות...

אבל עיקר דאגתי היה חג הפסח. כאן באו לעזרתי אותן שלוש סגריות שהשגתי בזכות פרלה. עצה זו קבלתי מחברה שעבדה במטבח המחנה — לילי שמה. ללילי היה כשרון להעלם מהעבודה בבית־החרושת, להתידד עם המבשלות ולעבוד במטבח. שם היא קבלה יותר אוכל, ולא נראתה כל־כך רזה, גם בשעה שאנו היינו נראות כבר שלדי־אדם.

שאלתי אותה איך אוכל להשיג תפוחי־אדמה לפסח, ועוד תלושים למרק לשבוע בערך. לילי אמרה לי, שאשיג את אותן הסיגריות, ולשאר תדאג היא. ואמנם, כשקבלתי את הסגריות, מסרתי אותן מיד ללילי. לא מסרתי אותן למבשלות, מחשש שיקחו את הסגריות בכח, ועוד יוסיפו על כך מכות. לילי סידרה לי את החילופין, והביאה לי כשני קילו תפוחי־אדמה, ותלוש מרק לשבוע.

ספרתי לה שאני חוששת, פן לא ירצו לתת לי פעם שניה את המרק. חששותי היו מבוססות על מקרה שקרה לי פעם, כשנשאר לי סתם־כך תלוש, וחזרתי פעם נוספת לתור, כדי לקבל עוד מנה. ואז, במקום מרק, קבלתי חבטה מכאיבה בכף העץ. לילי העמידה אותי לפני החלון של המטבח, הביאה לחלון

את המבשלת, והציגה אותי בפניה, וכך קבלתי את המרק הדלוח פעמיים.

לפעמים, היה המרק רק מים רתוחים עם חתיכות דלעת, או, ליתר דיוק, חתיכת עץ בלתי ניתנת ללעיסה. חלק מתפוחי־האדמה לקחתי איתי לבית־החרושת, ולבקשתי, בישל אותם מנהל העבודה ולא אמר מילה, ומסר לי אותם בהחבא. תפוחי־האדמה היו טעימים כאילו אפו אותם בתנור.

התרגלתי לאוכל המועט, וכך הצלחתי לעבור את הפסח בלי לאכול חמץ.

פסח מוזר היה זה.

פעם ראשונה בחיי שלא ראיתי מצות בחג.

בליל־הסדר דברנו בינינו בלב כבד, וספרנו ביציאת־מצרים. חשנו על בשרנו את המילים: "**עבדים היינו**". ניסינו להתחזק בתקווה, שגם מעבדות זו יוציאנו השי"ת.

חַד גַּדְיָא

שְׁחוֹר שֶׁל לַיִל שֶׁל סֵדֶר
עִם נֵרוֹת חַג בְּנִצְנוּצֵי פָּז,
פִּתְאוֹם כְּמוֹ הָיָה אָבִי זַ"ל בַּחֶדֶר —
כְּמוֹ הָיִיתִי שׁוּב יֶלֶד קָטָן כְּאָז.

חָשָׁה נַפְשִׁי, מַגָּעָהּ שֶׁל
הַמֻּלּוֹדְיָה הַקְּדוֹשָׁה שֶׁל אָבִי,
בְּבֵיתֵנוּ בַּגָּלוּת
בָּאָבִיב הַפִּרְחוֹנִי.

בֵּיתֵנוּ הַקָּטָן, רִצְפָּתוֹ אֲדָמָה
טָבַל אָז בַּשִּׁמְחָה,
וְסִיכִים שַׁבְנוּ הַבַּיְתָה
אִמָּא — פִּזְרָה זָהָב לִבָּהּ.

וּמַסְבִּיר אָבִי בְּנַחַת
מְתַבֵּל בְּפִתְגָמִים, פֵּרוּשִׁים,
מַאֲזִינִים יְלָדִים כָּאן יַחַד
מַה טּוֹב אָז שֶׁבֶת אַחִים.

וַיַּסְבִּיר אָז אַבָּא — וְקוֹרְנִים פָּנָיו —
אֵיךְ מָתַי וְלָמָּה יָצָאנוּ גְּאוּלִים,
מַעֲשֵׂי אֲבוֹתֵינוּ בְּמִצְרַיִם —
וּפַאֲתֵי שָׁמַיִם לְאַטָּם מַאֲדִימִים.

כֵּן, הַיּוֹם אָבִינָה, אָב
מֶה הָיוּ דְּמָעוֹת שֶׁל לֵיל הַסֵּדֶר,
לָמָּה בָּכָה אַבָּא וּמַה כָּאַב,
מַדּוּעַ בְּ״חַד גַּדְיָא״ דָּמַע הַחֶדֶר.

מַה נֶּהְדָּר הָיָה
לֵיל הַסֵּדֶר הַהוּא,
בִּשְׁקִיקָה בָּלַעְנוּ
מוֹצָא פִּי אָבִינוּ.

כִּי אֶת הַגְּדִי שֶׁל עַמִּי
חַיּוֹת רָעוֹת אָכְלוּ,
בְּכָל רֹעַ לִבָּם פָּצְעוּ עָדְרִי
עִנּוּהוּ, הִכּוּהוּ, לֹא חָמְלוּ.

אַךְ בְּ״חַד גַּדְיָא״ חָדְלָה הַנְּהָרָה,
וּפָנֵי אָבִי עָגְמוּ לְפֶתַע מָה —
אָז לְמַדָּנוּ אַבָּא — הַגָּדָה מַה מּוּסָרָהּ
כִּי אֵשֶׁר יֻחֲטָא — יִלָּקֶה בְּאַף חֵמָה

וַאֲנִי לֹא אַקְשֶׁה לְהָבִין
מֶה חָטָא וּמַה פָּשַׁע עֲדָרִי,
וַאֲנִי לֹא אֶשְׁאַל —
עַל תִּשְׁעַת גְּדָיַי, עַל מַטְמוֹנִי.

הֶחָתוּל אֲשֶׁר פָּגַע — יֵעָנֵשׁ,
הַכֶּלֶב, הַשּׁוֹחֵט, מַיָּא וּמָקֵל
וְאַף מַלְאַךְ הַמָּוֶת וְהָאֵשׁ —
כִּי לַאֲשֶׁר פָּשְׁעוּ אֵין הָקֵל!

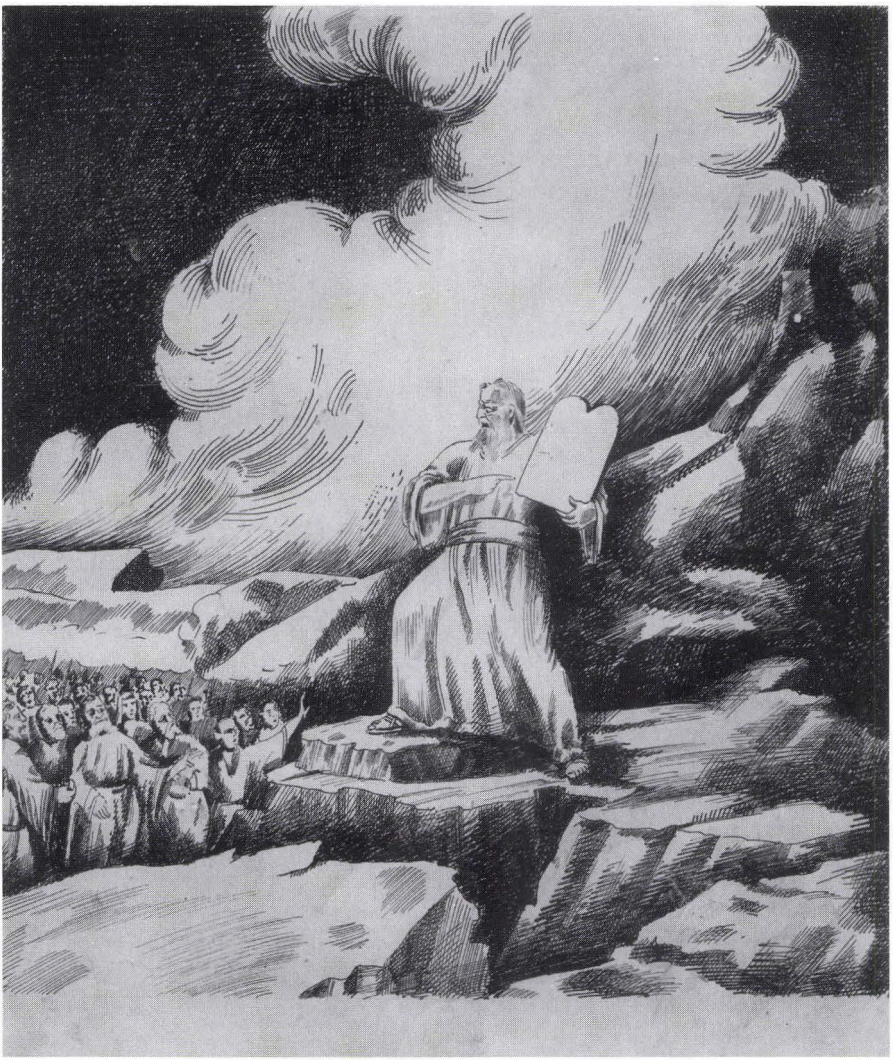
בִּשְׁתִיקָה אִלֶּמֶת
אֶשָּׂא אֶת פְּצָעַי,
מִשְׁפְּטֵי א-ל — בָּם אֵין עָוֶל
שִׁמְךָ הַקָּדוֹשׁ אֲבָרֵךְ עַל שְׂפָתַי.

״אֲבָל בַּמֶּה חָטָא הַגַּדְיָא?״
שָׁאַל אָבִי לְפֶתַע בִּדְמָעוֹת
״עַד מָתַי רוֹדְפִים אוֹתוֹ
בְּשֹׁדוֹת וּמִכְלָאוֹת?

מַה נֶּהְדָּר הָיָה
לֵיל הַסֵּדֶר הַהוּא,
עֵת בָּלַעְנוּ בַּצָּמָא
מוֹצָא פִּי אָבִינוּ.

שְׁחוֹר שֶׁל לַיִל שֶׁל סֵדֶר
עִם נֵרוֹת חַג בְּנִצְנוּצֵי פָּז,
פִּתְאוֹם כְּמוֹ הָיָה אָבִי זַ״ל בַּחֶדֶר
כְּמוֹ הָיִיתִי שׁוּב יֶלֶד קָטָן כְּאָז.

יְרוּשָׁלַיִם, 1956

מתן תורה, רישום של שרה הי״ד

סעודה שלישית

המפקחות הגרמניות איימו עלינו תמיד, שאם מישהי לא תתנהג בסדר — תישלח לאוריינינבורג. כאשר רק שמענו את המילה "אוריינינבורג"[12], חשנו חלחלה.

שבת אחת, באביב של שנת 1945, קבלנו פקודה להתכונן לדרך השכם בבוקר. הודיעו לנו, שנצא לכיוון אוריינינבורג. נפלה עלינו תדהמה. מה יחכה לנו שם?! את החולים והחלשים העלו על משאית. את האוכל הדל קבלנו כרגיל — חתיכת לחם שחור ועבש, ויצאנו לדרך בשורות, חמש־חמש בשורה, בליווי המפקחות האיומות והכלבים.

איזו צעדה עלובה היתה זו!

נראנו כשלדים מהלכים. לא יכולנו ללכת מהר מרוב חולשה, והם צעקו עלינו "לוס־לוס!" (מהר־מהר), לכמה נשים נקרעו נעלי־הבד, ורגליהן שתתו דם. בצהריים נחנו קצת ואכלנו ממה שהיה בידנו.

12. **אוריינינבורג**
האנציקלופדיה של השואה, תש"נ, אוריינינבורג, כרך א', עמ' 41-40, ירושלים, הוצ' "יד ושם" וספרית "פועלים".
האנציקלופדיה של השואה, תש"נ, זַקְסֶנְהַאוּזֶן, כרך ב', עמ' 495-493, ירושלים, הוצ' "יד ושם" וספרית "פועלים".
מחנה ריכוז בקרבת ברלין, אחד המחנות הראשונים. כבר במרץ 1933 נשלחה אליו קבוצת אסירים ראשונה. ב־1943 ניתנה פקודה שישמש כמחנה רזרבי. אין יודעים על תאריך חיסולו הסופי. יש עדות אחרונה ממרץ 1935.
מחנה זקסנהאוזן היה קרוב מאד למושב הפיקוח על מחנות הריכוז שליד אוריינינבורג.
ע"פ עדויות מארכיון "יד ושם" - מס' 03/5486 - מגדה בנדיקט, 03/9082 - גולדשמיד שושנה - העדות שם שולחו בצעדות מוות משפנדאו לאוריינינבורג, ושוחררו באוריינינבורג ע"י הרוסים.

השארתי לעצמי חתיכה קטנה מלחמי לסעודה שלישית של שבת. המשכנו לצעוד, אני באמצע עם ארבע מחברותי. קבוצה כה עלובה בדרך הראשית, בבגדי אסירים.

השמש זרחה אז בנעימות. פרחים צבעוניים פרחו לצידי הדרך. האביב שלט בכל. קל היה לי פתאום בליבי, והרגשתי כל־כך קרובה להי.

הוצאתי את שארית לחמי, וחילקתי בין חברותי. ברכנו על הלחם, ואמרתי פסוקי תהילים מפרק כ״ג. כשזרועותינו שלובות זו בזו, הסברתי להן מילה במילה: ״**גם כי אלך בגיא צלמוות לא אירא רע כי אתה עמדי, שבטך ומשענתך המה ינחמוני. תערוך לפני שולחן נגד צוררי...**״

כשהגענו לאוריינבורג, כבר היה חושך. הקבוצה שהגיעה לפנינו, קיבלה אותנו בשמחה רבה, בבשורה שכל המפקחים ברחו ואנו חופשיים! רק כמה אנשים מאסירי המחנה של המקום, נמצאו שם. הם הוציאו מהמחסנים כל־טוב, ולמחרת ערכו לנו סעודה חגיגית.

אז הודינו להי בדמעות שמחה בעינינו:

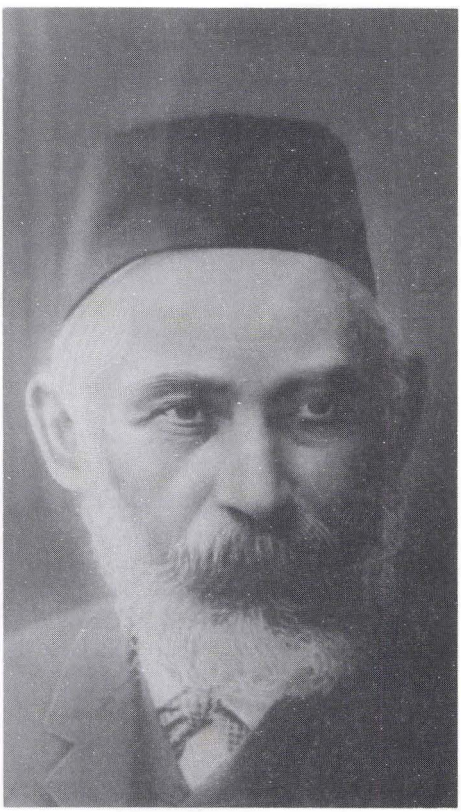
״תערוך לפני שולחן נגד צוררי...״

יום למחרת השחרור מצא אותנו בעיצומו של קרב. נפלו עלינו פגזים מכל עבר, ולא יכולנו לצאת מהבלוקים. כאשר חזר לשרור השקט, דחף אותנו איזה כח סמוי לקום ולצאת. שלושה חדשים טולטלנו בדרך, וכשהגעתי לבודפשט, פחדתי ללכת ישירות הביתה.

בזמן שהותי במחנה, לילה אחר לילה, הייתי חולמת על אמא ז״ל. חלמתי, שאני חוזרת הביתה, ונושקת את ידה. חלום זה ליווה אותי זמן רב, והטריד את מנוחתי. בהרגשת פחד הלכתי עם חברותי לדודתי, ובקשתי ממנה לברר מה עלה בגורלם של הורי היקרים. בת־דודתי ירדה מדירתם, ובשרה לי בשמחה, שהם בחיים.

כמעט שלא הכרתי את אבי, ז״ל. בשנה שלא התראינו, נראה היה שעברו עליו לפחות עשרים שנה. אמא שמחה איתי מאד, אבל היתה מאד עצובה, בגלל אחי יצחק ז״ל, שלא חזר הביתה.

מישהו שהיה עם אחי, הביא את כל המסמכים שלו, וסיפר שלא עמד לו כוחו לאחר השחרור, והוא מת מאפיסת־כוחות. אבא סיפר לי, שאמא קבלה את הבשורה המרה בהיותה לבדה בבית, ושבועיים נצרה את הסוד הנורא בלבה. אבא חשב שהיא חולה, כי נראתה כך. ורק לאחר שבועיים, סיפרה לו על־כך, ומסרה לו את המסמכים.

סבא ר׳ צבי בלאס

סבא יהודה אריה וסבתא חיה, שישה שבועות לאחר נישואיהם — התמונה צולמה בתאריך 6 באוגוסט 1907

פרק ב': השגחה עליונה בסיפוריו של אבא ז"ל

הרב יודא ארי' קליין בן ר' פנחס
אמא — חי' בת ר' צבי בלאס

הורי היקרים סבלו מאד עד גמר המלחמה בבודאפשט. מלחמה אכזרית התחוללה שם בין הרוסים לגרמנים ובעלי־בריתם ההונגרים. כל חלונות הבתים היו שבורים מהפגזים, והחורף באותה שנה היה קר מאד. נקל לתאר את סבלם של התושבים. הורי גרו כבר בגיטו.

יום אחד נלקחו הורי אל מחוץ לעיר, לבית־חרושת ללבנים. מי שהיה נראה צעיר, נשלח בצעדה לגבול, למחנות. אימי נראתה צעירה בפיאה הבלונדינית שעל ראשה, ואילו אבא ז"ל נראה כבר כסוף שיער. את אבא שלחו חזרה הביתה לגיטו. אמא רצתה להצטרף לאבא, והשומרים דחפו אותה. היא נפלה וקבלה מכה ברגליה, עד שלא היתה מסוגלת ללכת. אבא, שנשלח כבר לגיטו, לא ידע מה קורה איתה. הוא דיבר עם השוטר שליווה אותו לגיטו, וביקש ממנו לחפש את אמא, ולהביא אותה אליו.

אבא נתן לשוטר את כל הפרטים, והוסיף כמובן גם כסף, תוך הבטחה לממון נוסף, אם הוא יצליח להחזירה. ב"ה, השוטר מצא את אמי והביאה חזרה, אבל היא היתה חולה.

בגיטו היתה הצפיפות כה קשה, שלא נתנו לאמא להכנס. נאמר לאבא, שיש חדר ריק בקומה למעלה. הם עלו למעלה, ומצאו שם רק כסא אחד, בו הושיב אבא את אמא. כל החלונות היו ללא שמשות. וכך, בקור מקפיא של 20- מעלות הושמה אמא הקודחת מחום בכסא.

אבא מצא רופא יהודי בגיטו, שבדק אותה וקבע כי חלתה בדלקת ריאות. הרופא היה עצוב ואמר: "מה אפשר לעשות במצב כזה!.." רשם תרופה, ואמר: "תחילה יש להוציא בדחיפות את החולה מהחדר הקר הזה, ואם יכולים להשיג את התרופה, יש לתת לה לאכול משהו קל, למשל: קצת עוגת טורט עם שתיה חמה, או קצת חמאה עם חלה..." וחייך לעצמו, כי דברים כאלה בתקופה ההיא, היו רק בחלום.

מזה זמן רב, עוד לפני שעזבתי את הבית, היתה חלוקת לחם לפי תלושים, לחם אחיד, שחור כצבע השוקולד.

בדירה שעזבנו, שנשארו בה כל רהיטינו וחפצינו, ואפילו הבגדים הטובים שלי, נכנסו לגור אשה נוצריה זקנה ובתה. האשה הצעירה היתה גרושה, ואהבה לבלות בערבים, ולשתות, עד שהביאוה הביתה שכורה. הן באו מעיר אחרת לבירה, וקבלו מהרשויות רשות להכנס לדירה שלנו. אבא מסר להן את המפתחות, ונשאר אתן קשר. הן לא היו שונאות יהודים, והיו טובות־לב. הצעירה התחברה עם הגרמנים, וקבלה מהם מזונות, קמח, סוכר, שמן, ביצים, בשר, ועוד מצרכים. מוצרים שכבר אי־אפשר היה להשיגם בחנויות. היא הביאה מדי פעם להורי מהמזון הזה.

ביום זה, שאמא היתה כל־כך חולה, בהשגחה עליונה, היא הביאה טורט, שאפתה הזקנה, וחמאה עם חלה, ובנוסף הלכה לקנות את התרופה לאמא ע״ה. בעז״ה, בטיפולו המסור של אבא הבריאה אמא, ב״ה.

ועוד סיפור של השגחה פרטית:

העם ההונגרי שיתף פעולה עם הגרמנים. היו מבין ההונגרים שהיו אף שטניים יותר מהגרמנים ביחסם כלפי היהודים.

פעם עמד אבא בתחנת החשמלית. לידו עמד קצין גרמני ואשה הונגריה צעירה. האשה אמרה לקצין: ״הרוג את היהודי הזה״. אבא המסכן נבהל מאד. היא חזרה ואמרה שוב משפט זה, והקצין עמד דום, כאילו לא שמע מאומה. אבא ז״ל נעלם משם במהירות...

ופעם נוספת שחש אבא את יד ה׳:

פעם נכנסו למקלט של הגיטו כמה צעירים הונגריים עם רובים ביד, והעמידו קבוצת יהודים, ואבא בתוכם ליד הקיר להורגם. אבא כבר אמר את הווידוי, כאשר הופיע לפתע ליד החלון חברם של השקצים, וקרא להם לבוא איתו מיד, כי המפקד קורא להם.

כך עזבו את המקום בלי לפגוע באף אחד...

ומעשה נוסף:

בשבת אחת, נלקחו מהגיטו קבוצות רבות של אנשים

לשפת נהר הדנובה[13]. באחת מן הקבוצות היו הורי. ליד הנהר החלו לירות באנשים, ולזרוק אותם לנהר. פחד גדול נפל עליהם.

כשהתקרב תורה של הקבוצה בה היו הורי, הופיעו לפתע אנשים משלהם, לקחו אותם, הפסיקו את הירי, והחזירו את היהודים לגיטו.

אבא לקח עמו תמיד את התפילין שלו, שכתב אותם סופר צדיק וירא־שמיים, מארץ־ישראל, ותמיד חש, כי הן אשר מגינות עליו בכל.

כשהיו עוד בגיטו, היו התפרעויות קשות מאד של הנערים ההונגרים. האנשים התחבאו במקלט כלשהו, וישבו בו בדממה, כדי שלא ישמעו שנמצאים שם בני־אדם.

למקלט כזה הגיעה גם אשה, שבעלה נלקח לעבודות־כפיה, והיא נותרה עם תינוק קטן בן כמה חודשים. היא השתדלה מאד שהתינוק יהיה שקט ורגוע, אך לעיתים, ככל תינוק, הוא בכה. האנשים שהו במקלט במתח איום, מתוך פחד שמא יגלו

13. **הרצח על הדנובה.**
א. פנקס הקהילות - הונגריה, תשל"ו, קורות תקופת השואה, בודפשט, י-ם, הוצ' "יד ושם"
ב. האנציקלופדיה של השואה, תש"נ, בודפשט, כרך א', עמ' 152-149, ירושלים, הוצ' "יד ושם" וספרית "פועלים".
הרצח על הדנובה היה אופייני רק להונגריה. הוגה הרעיון היה מנהל המכון הפתלוגי, מאנשי "צלב החץ". הוא סיפר בעדותו לאחר המלחמה, על העינויים שעברו אותם נרצחים לפני מותם. בכל לילה היו מוציאים 50-60 יהודים, ובחלקם היו יורים לתוך הדנובה.
יהודים שהתגוררו בבודפשט לאחר המלחמה מספרים, כי תקופה ארוכה אסרו הרבנים לאכול דגים מהדנובה.

אותם. היו שהציעו להרוג את התינוק, העלול להסגיר את כולם למוות. אם התינוק רעדה והתחננה על חיי בנה.

הם החליטו לשאול את אבא, שהיה הרב, מה לעשות. אבא פסק להם כי אין הבדל בין דם לדם, והדם שלהם אינו סמוק יותר מדמו של התינוק.

כולם נצלו לבסוף.

אותה אשה שמרה על קשר עם מציל־בנה עד יום מותה. הם עלו ארצה, הבן גדל על ברכי התורה והיהדות, ואמו זכתה להשתתף בחתונת נכדתה, בתו של אותו התינוק, שהיה אב עוד לילדים נוספים.

בשבת פרשת "ויחי" שחררו הרוסים אותם מהגרמנים.

מידי שנה, במוצאי־שבת פרשת "ויחי", חגג אבא, ז"ל, את היום הזה.

הורי עלו ארצה בקיץ שנת 1946 בצורה ליגאלית. אני נשארתי מצפה להזדמנות לעלות.

בעלי ואני כזוג צעיר לאחר השואה

הורי בעלי בארץ

פרק ג': קורותיו של בעלי

בינתיים, הכרתי את בעלי המנוח, **אברהם בן ר' מרדכי** ז"ל. אביו היה רב בעיר קישקונמוישה[14] בהונגריה שנים רבות. בעלי היה נכד לרב מפורסם מצד אביו זצ"ל, הרב **יחיאל שרגא בן מנחם גרשון** זצ"ל. מצד אמו היה נכד של רב צדיק ומקובל, הרב **משה קלונימוס יהודא בן יונה** זצ"ל.

נשאתי לו בסוף שנת 1946. הוא היה בן 37 כשחזר מאושוויץ, שם איבד את משפחתו היקרה, אשה חשובה, מסורה, יפה וצדקנית עם שלושת ילדיהם, הי"ד.

בעלי היה תלמיד־חכם, חסיד ורודף צדקה. אחרי חתונתנו הוא היה מזכיר בבית־יתומים יהודי דתי בבודאפשט, ואני הייתי מורה שם. בעלי ז"ל פעל במסירות להחזרת ילדים יהודיים, שהסתתרו בבתי משפחות נוצריות בזמן המלחמה.

14. **קִישְׁקוּנְמַאֲיְשָׁא**
פנקס הקהילות - הונגריה, תשל"ו, קישקונמאישא, י-ם, הוצ' "יד ושם".
היהודים הראשונים הגיעו לקישקונמאישא בשנת 1840, ועסקו במסחר, מלאכה ומקצועות חפשיים. בזמן פילוג הקהילות בהונגריה בשנת 1869 הכריזה הקהילה על עצמה כאורתודוכסית. היהודים סבלו בין שתי המלחמות מהפרעות שהתחוללו בהונגריה, כשכנופיות "הטרור הלבן" מוצאות עזרה בפליטים רבים שהגיעו מאזור טרנסילבניה, ומהתושבים המקומיים. בשנת 1940 מתגברת רדיפת היהודים, ובהדרגה מתחילים להצר את צעדיהם - סגירת בית-כנסת, עבודות שירות ועוד. באפריל 1944 הועברו לגטו סמוך, שם סבלו מחיפושים ומעינויים, ומצד שני היו תושבים נוצרים שסייעו לנצורים. ביוני 1944 הועברו היהודים לסגד, ומשם לאושוויץ. לאחר המלחמה חזרו 21 איש, אולם הקהילה לא שוקמה ובנייניה נמכרו.
בשנת 1963 נותרו 3 משפחות במקום.

היתה זו עבודה קשה שדרשה מסירות רבה. ההורים לא נשארו בחיים, והמשפחות לא רצו להחזיר אותם, אלא לאחר עמל רב.

בשנת 1949-50 עלינו ארצה בדרך ארוכה רצופת יסורים. "ארץ ישראל נקנית ביסורים"...

בעלי אברהם ז"ל סבל קשות בשואה. בגופו היה זכרון בלתי נמחק מאושוויץ – המספר החרות בזרועו.

בשנת 1941 כבר נלקח לעבודות כפיה, גם בחו"ל, לתקופה של כשנתיים, יחד עם חיילים הונגרים. לפני שהגרמנים נכנסו להונגריה, בשנת 1943 – נשלח בדרך נס עם כמה חברים הביתה – רוב הקבוצה נשארה שם, ובהמשך נספתה.

ב־1944 נלקח בעלי ומשפחתו ל**אושוויץ**. הוא נשלח ל**בירקנאו**, ושם קיבל בזרועו את המספר 15918. משם לקחו את הצעירים לעבודה בעיר גולשו, שם נפצע תוך כדי עבודה בשפתיו כה קשה, עד שלקחו אותו בחזרה ללגר. מכאן נלקח לברקנאו, ומשם **למונוביץ'**[15]. במונוביץ' הוא צורף לעבודה ב"**כבל קומנדו**". היתה זו עבודה קשה מנשוא. מנהל העבודה היה ענק חזק ואכזרי. העובדים היו צריכים לקחת את הכבל, לגלגל אותו, ולהביאו למקום המיועד, ושם – להכניס אותו

15. **מונוביץ'**
האנציקלופדיה של השואה,תש"נ, אושוויץ, כרך א', עמ' 41-54, ירושלים, הוצ' "יד ושם" וספרית "פועלים".
מונוביץ' - אושוויץ 3 - היה מחנה משנה באושוויץ. האסירים היו מגיעים לבירקנאו, שם נערכה סלקציה. הכשירים לעבודה נלקחו ל"הסגר" בבירקנאו, משם, לאחר שקועקע המספר בזרועם, נשלחו לעבודת-פרך באושוויץ או באחד ממחנות המשנה. מונוביץ' היה מחנה עבודה.

לאדמה. הכבל היה כבד מאד. אם הלכו לאט, קבלו מכה איומה ממנהל העבודה. גם בעלי קיבל מכה נוראה ממנו, שאפילו אחרי השחרור הוא נזקק עוד לטיפולים נגד הכאבים.

את הנתונים הללו מצאתי בין המסמכים שלו.

ממונוביץ' נשלח הוא לעבוד במכרות־סיד **בבוכנוואלד**[16]. זו היתה עבודה קשה מאד. העובדים היו צריכים למלא מריצות מלאות בסיד, ולרוץ אתן על המסילה. אם המהירות לא מצאה חן בעיני מנהל העבודה, הם קיבלו מכות במקל. באחת הפעמים הוא הוכה על פיו, באופן ששסע לו את פיו לשניים. עד יום מותו הרגיש עדיין את מקום המכה.

16. **בוכנוואלד**

האנציקלופדיה של השואה, תש"ג, בוכנוואלד, כרך א', עמ' 157-155, ירושלים, הוצ' "יד ושם" וספרית "פועלים".

מחנה ריכוז מהגדולים בגרמניה. כ־130 מחנות משנה ויחידות חוץ. הוקם ב־16 ביולי 1937. היה מורכב משלושה מחנות: המחנה הגדול, המחנה הקטן ומחנה האוהלים. היה בתחילה מחנה לאסירים, רובם מדיניים, והיו בו בני עמים שונים. היהודים החלו להגיע באביב 1938, לאחר ליל הבדולח, מגרמניה ומאוסטריה. התנאים בהם הוחזקו היו מחפירים במיוחד, וזאת בעיקר על-מנת ללחוץ על האסירים ומשפחותיהם להגר מגרמניה. ואמנם, בחורף 38-39 שוחררו למעלה מ־9,000 אסירים יהודים שהיגרו מגרמניה.

עם פרוץ המלחמה, בספטמבר 1939, עלה שוב מספר היהודים בבוכנוואלד, הם הגיעו מגרמניה ומהפרוטקטורט — בוהמיה ומוראביה.

באוגוסט 1942 ניתנה הוראה להעביר את כל האסירים היהודים במחנות הריכוז בגרמניה לאושוויץ, ואז נשלחו לשם כל יהודי בוכנוואלד (פרט לבעלי מקצוע חיוניים בודדים).

ב־1944 החלו להגיע לבוכנוואלד יהודים הונגרים מאושוויץ. הם נשלחו, לאחר שהיה קצרה במחנה הראשי לעבודה בתעשיית החימוש במחנות משנה.

לאחר פינוי אושוויץ ומחנות נוספים ב־18 בינואר 1945, הגיעו לבוכנוואלד אלפי אסירים יהודים, ביניהם למעלה מ־600 ילדים ונערים, ששוכנו ב"צריף הילדים" המפורסם.

מחנה בוכנוואלד שוחרר על-ידי הצבא האמריקאי ב־11 באפריל 1945.

העבודה היתה קשה מנשוא. בעלי אברהם קיבל שבר, והיה צריך לעבור ניתוח. הניתוח נעשה באושוויץ. בניתוח כזה היה סיכון רב, משום שאם היתה אזעקה באמצע הניתוח, אזי היה נותר המנותח לבדו בחדר הניתוח, וכל הצוות היה בורח למקלט. כל החברים נדו לגורלו. לאחר שלושה שבועות, הוא נשלח בחזרה לבוכנוואלד, אולם, כמובן, העבודה קשתה עליו עוד יותר, ואז נזקק לניתוח שבר נוסף, וכך חזר לאושוויץ. הוא נותח בשנית, אבל לאחר מכן, בקושי חזר לאיתנו, ולכן נשאר שם ולא נשלח בחזרה לבוכנוואלד.

בזמן ההחלמה, הוא הסתובב בין החולים כדי לעזור למי שזקוק לכך. הוא נכח ב"ביקור הרופאים" נוסח הד"ר מנגלה ועוזריו. הם הלכו בעקבותיו, וחולה, שהיה מדי חלש לדעתו, קיבל עגבניה מידי העוזרים. זה היה האות לכך, שאותו חולה נשלח למחרת לקרמטוריום.

באותו הזמן התרחש מרד גיטו ורשא. באחד הימים הגיע למרפאה בחור צעיר מלוחמי המרד. רגלו היתה מרוסקת לחלוטין, וה"אחים הרחמנים" בכלל לא טיפלו בו. הוא התחנן למעט סם מוות, כדי שיעזור לו לקרב את קיצו, כי לא יכול היה לסבול את הכאבים. כמובן, שלא היה בידי אף אחד את העזרה הדרושה הזו. זוהי תמונה שלא נשכחה מזכרונו של בעלי המנוח.

באחת הפעמים, נשלח עם קבוצה במשאית שהובילה סיד, לאחת הערים. העובדים היו השבויים, וביניהם גם בעלי. הנהג היה חייל גרמני שיכור. הוא השתולל עם המשאית, ובאחת העיירות שבדרך התנגש בקיר. מעצמת ההתנגשות נשפכה

ערימת הסיד על העובדים השבויים המסכנים, וחלקם מצא מיד את מותו. בעלי, שנשאר בחיים, לקה בהלם, ובמשך יום שלם לא הצליח להוציא הגה מפיו. הנהג, שראה מה קרה, לקח את רובהו וירה בעצמו...

כאשר חשו הגרמנים, כי החלו להכשל במלחמה, הם ניסו להרוג את כל מי שנשאר, כדי להשלים את משימת "הפתרון הסופי" — השמדת העם היהודי. הם התחילו להוציא להורג באופן שיטתי קבוצות קבוצות. גם את הקבוצה שבה היה בעלי העמידו בין שתי שורות חיילים גרמניים, והחלו להכות בהם, כשהשבויים עוברים בין שתי הקבוצות. לאחר מכן, השלימו את המלאכה ביריות. בעלי נפל מעוצמת המכה, הגרמנים חשבו שמת, וכך ניצל מהירי, הוא התחיל לזחול לאטו עד שנעלם מעיניהם.

השרידים הבודדים שנותרו, התחבאו בשדות וביערות שמסביב. לאחר כמה ימים, נתפסו ע"י אכר גרמני, שמסר אותם לרשויות.

בהזדמנות אחרת, שוב ברח והתחבא ללא מזון ושתיה במשך כמה ימים עד שאזלו כוחותיו, וכך מצאו אותו חיילי צבא ארצות־הברית.

לאחר שנים, כאשר קיבלנו את כספי הפיצויים, לא רצה בעלי להשתמש בהם לעצמנו. את דמי הניהול של החשבון בבנק, הוא שילם ממשכורתו, ואת כל הכספים הללו נתן לצדקה. גם אני נהגתי ע"פ רצונו.

דודה בינה לפני השואה

אחרית דבר

"מודה אני לפניך על כל החסד אשר עשית עמדי"

אני מודה, על שיכולתי לחזור לחיק הורי היקרים.

אני מודה, על שיכולתי להתחתן ולעלות לארץ ישראל.

אני מודה, על שמצאתי בארץ את אחי צבי ז"ל, ואת משפחתו היקרה.

אני מודה, על שזכינו לעזור להורי בעלי ע"ה לעלות ארצה, ולקיים מצוות כיבוד אב ואם.

אני מודה מאד, על כי מצאתי את אחותי היקרה גיטל (קלרי) שתחי', ואת בעלה, יוסף נ"י, גיסי היקר, שהם כל־כך טובים אלי, בפרט מאז שנפטר בעלי לפני 17 שנה, והם מעבירים את מטען אהבתם אלי גם לילדיהם ולנכדיהם.

אני מודה, על שבעלי דאג לכך, שבן־אחיו עם משפחתו היקרה, גרים בבנין שאני גרה בו. ר' קלמן נ"י ירא שמים, ואשתו הצדקנית גיטה שתחי' העדינה, רודפי צדקה וחסד, הנפלאים במעשיהם, שהם כמשפחה לי.

ואחרונה, אחרונה חביבה, אני מלאת הכרת טובה לנאוה וייס, כלתה של אחותי, שעוזרת לי לסדר ולהוציא לאור את הספורים שלי בכשרון ובאהבה.

ה' יתן, שאזכה לראות נחת מכל משפחתי, אמן!!

חמישים שנה אחרי

ההתמודדות הנפשית וכושר ההישרדות על־פי העדות

שנים רבות נצרה דודתנו את הסיפור בליבה. זכיתי והייתי שליחה להעביר את סיפורה של דודתי למשפחה, ואחר־כך לציבור. שעות ארוכות בליתי עמה, מתפעמת מעמידתה נוכח מכונת השמדה אדירה ומתוחכמת. מעבר לסיפורה האישי, ראיתי לנגד עיני נערה יהודיה צעירה, שהפנימה את אמונתה הדתית, וגם בשעות של חולשה יצאה מחושלת. יכולת ההתמודדות, שחברה לה בזמנים קשים, הובילה אותי למחשבה על נושא זה, ואולי למשוואה הפשוטה: הרצון לחיות עוזר להתמודדות, ואילו חוסר רצון לחיות גורם לחוסר רצון להתמודד, וממילא — כושר ההשרדות קטן והולך.

מכונת ההשמדה הגרמנית פעלה בתיחכום רב. כדי להגיע ל"פתרון הסופי" קדמו כמה שלבים. הצרת צעדיהם של היהודים נעשתה בהדרגה: גזרות כלכליות שונות — לא לקנות בחנויות של יהודים, היהודים נושלו ממישרות בכירות, ועוד. נקיטת הצעדים הללו כנגד היהודים, מלבד הקשיים והסבל הרב, היה בהם כדי לדכא את הרוח. זקיפות הקומה של היהודי נשברה אט אט על־ידי תהליך שגרם ל"ריכוך" הרוח הקיומית של אנשים רבים. תהליך ריכוך זה עשוי היה, בשלב מאוחר יותר, להקל על הביצוע המעשי של הפיתרון הסופי.

בפרקי הזכרונות, כאשר מספרת העדה על תחילת הגזרות והצעדים שנקטו ההונגרים, היא אומרת: "**ההונגרים החלו קודם־כל בדיכוי הרוח.**" כלומר: הגזרות תרמו בראש ובראשונה ל"דיכוי הרוח". מגן־דוד צהוב על הבגדים, העברה לבתים המסומנים, וההשפלה הגדולה בשלב זה היתה: בדיקת תכולת הדירה!! השכנים ההונגרים בודקים עד הפריט האחרון — בנוכחות הדיירים היהודים — את תכולת הבית. בין השאר, כוללת התכולה חפצים אישיים!!

"**אבל השי"ת חשב אחרת**" – מילים אלו מגלמות את ההתייחסות של העדה לאירועים. האמונה החזקה שהכל מאת השי"ת והבטחון בו, נוסך עידוד רב וכח לעמוד בפני הצרות. כאשר יוצאים מנקודת המבט, שהחיים לא ניתנו מידי הגרמנים ולא מידי ההונגרים, אלא מידי ה', אזי יש גם סיכוי להצלה ולרחמים מאתו.

בפרק על רוונסבריק יש קטע, בו מסופר על המזכירה הראשית בקהילת בודפשט. היא השאירה משפחה, שתי ילדות, ו"**מצב רוחה היה בשפל המדרגה. היא אמרה לי שאין לה כוחות לעמוד בכל הסבל הזה. השתדלתי מאד להשפיע עליה שתחשוב על בנותיה הקטנות, אולי זה יתן לה כוחות ורצון להתמודד עם הסבל, להתגבר עליו, ולהשאר בחיים.**"

קטע זה ממחיש בצבעים עזים את הנושא הנדון. ואכן, אותה אשה צעירה לא הצליחה להתגבר על הסבל והקשיים, ולא חזרה הביתה.

והיה המקרה המזעזע של גופת הרופאה הצעירה, שנדחסה לארון. הדבר שהרעיד את ליבותיהן של הנוכחות ב"טכס" הזה היתה ה"**שפלות**". למרות שראו דברים נוראים יותר ומזעזעים יותר, ההשפלה הנפשית במקרה הזה היתה כבדה מנשוא.

אולם, גם כאן עזר הבטחון בה'. התגובה: "**רבונו של עולם, מחק את זכר עמלק מתחת השמיים!**" התלות בקב"ה, היא זו שנותנת את הכח להתמודדות.

בפרק "הנס הגדול" מסופר על שרשרת מעשי גבורה נפלאים. בכל שלב ראתה העדה את יד ה' ואת הנס שנעשה לה. נקודת מבט זו נתנה לה כוחות להמשיך ולנסות ולהתמודד עם מעשים נוספים:

"**משהו פנימי דחף אותי...**"

"**נס התרחש לי באותו יום, רק היום מסוגלת אני לתפוס ולחוש בנס הגדול שנעשה עימי.**"

רצון החיים החזק הביא גם את הנסיון לשמירת החגים. שמו של הפרק: "שמירת החגים **במחשבה**", מעיד על הרוח האיתנה. הרי "**בעמק הבכא הזה**" לא היתה אפשרות לשמור על החגים. אבל לגרמנים לא היתה שליטה על הרוח, על המחשבה. וכאן מגיעים סיפורי הגבורה על שמירת החגים: כאשר אין אפשרות לשלוח מנות בפורים, גם תפוח־אדמה קטן יצלח למשלוח מנות, ולא עוד, אלא שהוא יחולק לכמה חברות. לא זו בלבד שאין כניעה פיזית למצב הגרוע, אלא כאשר אין אפשרות מעשית, אזי יש שמירת החגים **במחשבה!!**

וכן השמירה שלא לאכול חמץ בפסח. על־פי עדות בעל־פה של העדה: חייל גרמני תפס אותה כאשר גנבה תפוחי־אדמה. לשאלתו: כיצד את, שאת בחורה ישרה, גונבת? ענתה, שתפוחי־האדמה ממלאים את מקום החמץ. אמר אותו חייל: אם ישנה כזו מסירות נפש בעם הזה כדי לקיים את המצוות, אזי אין סיכוי שאנו, הגרמנים, נשבור את רוחו וננצח אותו!

גם פרק זה מסתיים במשאלה: "**ניסינו להתחזק בתקווה, שגם מעבדות זו יוציאנו השי"ת.**"

אמונה חזקה זו לא אבדה לה גם בהיותה על סף שחרור, כאשר צעדו היא וחברותיה משפנדאו לאורניינבורג. למרות הפחד מהמילה "אורניינבורג", ולמרות הפחד מהצעדה שאין לה סוף, היא רואה את התקווה, את השמש ואת הפרחים שלצידי הדרך: "**השמש זרחה אז בנעימות, פרחים צבעוניים פרחו לצידי הדרך, האביב שלט בכל! קל היה לי בליבי, והרגשתי כל־כך קרובה לה'.**"

ובשעה זו — היא מחלקת את שארית הלחם בין החברות, כדי לקיים מצווה נוספת בעולמו של הקב"ה — מצוות סעודה שלישית. צעד נוסף להתקרבות לה'. ואז היא קוראת מפרק כ"ג בתהילים: "**גם כי אלך בגיא צלמוות לא אירא רע כי אתה עמדי, שבטך ומשענתך המה ינחמוני. תערוך לפני שולחן נגד צוררי...**"

וכאשר הן משתחררות, הן מודות לה': "**תערוך לפני שולחן נגד צוררי...**"

סוף דבר: על התודה

כחוט השני שזורה התודה בעדות זו. "**נודה לך ונספר תהילתך על חיינו המסורים בידך**" – זהו הפסוק הפותח את העדות. ובסוף העדות – "**מודה אני לפניך על כל החסד אשר עשית עמדי.**"

"**ישראל, אם אביא עליכם הטובה תנו הודאה,**

וכשאביא עליכם יסורין תנו הודאה."

(מכילתא, יתרו כ')

בנוהג שבעולם, המושג "תודה", "הודאה" בא בהקשר של טובה עליה אדם מודה ונותן תודה. ואולם ייסורים, מה להם ולתודה או הודאה?!

אין ספק, כי מדרש תנאים זה מגלם את אופיה של כנסת ישראל. מושג זה של "תודה" קובע מסגרת מחודשת, שהרי אף על ייסורין נותנים ישראל "הודאה".

"**בבנין המלים של לשון הקודש נזדמנו לפונדק אחד שני מושגים: הבעת החזקת טובה, והסכמה לדעת הצד השני.**

לשני המושגים הללו יש בלשון הקודש ביטוי משותף: הודאה. הודאת בעל דין – פירושה הסכמה לדבריו של הצד השני, הודאה על העבר – פירושה הבעת החזקת טובה על מעשה חסד.

הסברת השיתוף הזה היא, כי בתכונת נפשו של אדם טמונה היא השאיפה להיות סמוכה על שולחן עצמה, מבלי להזקק לעזרתו של הזולת. ובשעה שאדם מביע את הכרת טובתו לחברו ונותן לו תודה, באותה שעה יש כאן הודאת בעל דין, כי בפעם הזאת אמנם לא עלתה בידו והיה עליו להשתמש בטובתו של חבירו. באופן שהשורש הנפשי העמוק של כל הבעת תודה הוא מעשה הודאה.

ועל אחת כמה וכמה שכך הוא העניין בבין אדם למקום. עיר פרא אדם יולד. ובטבע הפרא של כל אדם גנוזה היא ההנחה של כוחי

ועוצם ידי עשה לי את החיל הזה, ובשעה שהוא מקריב את תודתו למקום, הרי זו הודאה, כי לית ליה מגרמיה כלום (הסבר: אין לו מעצמו כלום).

ענין זה מכניס הבלטה מיוחדת בכפילות מושג ההודאה בסגנונה של ברכת ההודאה בשמונה עשרה, המתחלת ב"מודים אנחנו לך", ותיכף במשפט הסמוך לו חוזר הוא ענין זה "נודה לך ונספר תהילתך".

אלא, שהם הם הדברים המבוארים בכאן. אף על פי, שגם הסכמה לדעתו של הצד השני וגם הבעת החזקת טובה יש להם שם הפועל משותף, מכל מקום, מחולקים הם באופן קשורו של הפועל עם הבא לאחריו. בשעה שהכוונה היא על הבעת החזקת טובה, הרי הוא מקושר עם מה שלאחריו על ידי תיבת "על", דהיינו: שהחזקת הטובה היא על שעשית עמדי כך וכך, ובזה תיבת "על" עומדת היא במקום "עבור".

ואילו, כשהכוונה היא הסכמה לדעתו של הצד השני, הרי הוא מקושר עם מה שלאחריו, על ידי האות "ש", כגון ראובן מודה שהוא חייב לשמעון. ומפני כן, מכיוון שהפתיחה של ברכת ההודאה דשמונה עשרה היא במודים אנחנו לך "שאתה" וגו', הרי פירושה של הודאה זו הוא במובן של הודאת בעל דין. ואילו ההודאה במשפט השני של ברכה זו אשר תיבת "על" רצופה לו, "נודה לך על חיינו המסורים בידך", הרי הכוונה היא במובן קרבן תודה."

מתוך: "פחד יצחק" הרב י. הוטנר זצ"ל (חנוכה, מאמר ב', פרק ב')

וכהמשך לרעיון זה, נוסיף אנו ונאמר, שאף במודים דרבנן, מתפללים אנו בנוסח "נודה לך ונספר תהלתך, **על שאנו מודים לך**"!!

כמה נפלא הוא, שהאדם, אותו יצור קטן בקוסמוס הגדול, מודה לקב"ה על כך, ש.....העניק לו את הכח ואת היכולת להודות!!

ואמנם, לאחר קריאת פרקי זכרונות אלו מתקופת החושך הגדול ואותו פרק היסטורי של הסתר פנים שבבריאה, כאשר עדיין עומדים לו, ליהודי, הכח ותעצומות הנפש **להודות** לבוראו, כמו עולה מאליה ההכרה, כי כח זה הינו מתנת הבורא שמוענקת לישראל: "....**וכשאביא עליכם יסורין – תנו הודאה**...."

ואני, נפעמת מן העוצמה, ומן התודה,

מודה, על שנתת לי הזכות לסייע בהצבת יד לזכר אותם שהיו ואינם,

מהמשפחה הנפלאה.

אֲנִי בּוֹכֶה לְשִׁשָּׁה מִלְיוֹן

עֵת אָבִיב וּפְרִיחָה
וְלֹא הִגִּיעָה עֵת זָמִיר,
כִּי בְּלִבִּי שֶׁלִּי אֵין שִׂמְחָה
וְרַק שִׁירֵי אֵבֶל אֲדַע לָשִׁיר.

לְעֵת הַקֵּיץ הִגִּיעַ אֵלֵינוּ
אֶצְלֵנוּ אָז חָשְׁכוּ מְרוֹמִים,
כְּפַרְפָּרִים לֹא מָצְאנוּ מָנוֹחַ לְרַגְלֵנוּ,
כְּמוֹ צִפֳּרִים — גֹּרָשְׁנוּ מִקִּנִּים.

בָּאָבִיב כְּבָר עָגְמוּ שְׁמֵי עַמִּי,
בְּאַחַת שֶׁכַּלְמכ״ד אֶלֶף גְּדוֹלֵי תַּלְמִידָיו,
וְעוֹד הֵכֵּתִי שֶׁבֶר עַל שִׁבְרִי,
וַאֲבוֹתַי הֹרְגוּ, שֹׂרְפוּ בְּמַסְעֵי הַצְּלָב.

אַךְ בְּהֵרֶס שֶׁכָּזֶה עוֹד לֹא חָזָה לִבִּי —
שִׁשָּׁה מִלְיוֹנָיו הוּא אִבֵּד בְּאַחַת,
וַיִּכְלוּ כָּל הַדְּמָעוֹת שֶׁהָיוּ בִּי
עֵת יַפְחוֹתַי נוֹתְרוּ עַל כָּרִי.

אֲנִי בּוֹכֶה לְשִׁשָּׁה מִלְיוֹנִים
שֶׁלֹּא נוֹתְרָה לָהֶם יָד כְּלָל בָּעוֹלָם,
וְאֵין מִי יֹאמַר אַחֲרֵיהֶם ״קַדִּישׁ״
כִּי אָבוֹת, בָּנִים, נְכָדִים — נָמוֹגוּ כֻּלָּם.

קֹמֶץ מֵאֶפֶר
עַל הַר צִיּוֹן יִשְׁמֹר,
״יִתְגַּדַּל״ דּוֹבְבוֹת שְׁפָתַי —
אוּלַי שָׁם גַּם יְלָדַי...?

ירושלים, 1953

נספח א. יהדות הונגריה

רקע היסטורי[1]

פאנוניה — זה היה שמה של ארץ הונגריה בזמן שנכבשה ע״י הרומאים, במאה הראשונה לספירתם. ע״פ שרידים ארכיאולוגים שונים (בעיקר סמלים על מצבות) משערים כי היו יהודים בפרובינציה זו. לאחר נפילת הקיסרות הרומית, אין ידיעות על יהודים באזור (מהמאה ה־4 לערך).

בזמן נדידת העמים עברו עמים שונים בחבל ארץ זה, והיא היתה מרכז לשבטי ההונים. יתכן, שהיו יהודים בצפון הונגריה — שהיתה שייכת לממלכת מורביה, וכן בדרומה, באזור הבולגרי.

שבטי המדיארים הגיעו להונגריה בשנת 894 לערך, ויש השערה שמצאו יהודים בין הסלבים שיושבים בצפון הונגריה, אולם, כאמור, זוהי השערה.

ידיעה ראשונה על המצאות יהודים בהונגריה, מצויה באגרתו של ר׳ חסדאי אבן שפרוט מהמאה העשירית. ר׳ חסדאי שלח אגרת מספרד למלך הכוזרים באמצעות ״בני ישראל היושבים בארץ הנגרין״. כלומר: היה ישוב יהודי בהונגריה, והוא היה ידוע דיו, כך ששמעו הגיע עד ספרד. מכאן ואילך מגיעות ידיעות נוספות על יהודים בהונגריה, מהם אנו למדים על קשרי מסחר עם אשכנז. ממקורות רבניים אנו למדים על חכמים ופוסקי הלכות בהונגריה.

1. א. פנקס הקהילות - הונגריה, תשל״ו, תולדות יהודי הונגריה, י-ם, הוצ׳ ״יד ושם״.
ב. בראהאם וקצבורג , תשנ״ב, תולדות השואה - הונגריה, י-ם, הוצ׳ ״יד ושם״.
ג. נתנאל קצבורג , תשנ״ג, אנטישמיות בהונגריה, ירושלים, מרכז זלמן שזר.

מסוף המאה ה־11 נחקקו חוקים שונים לגבי היהודים (איסור נישואין, הגבלות על זכויות ישיבה, הגבלות במסחר ועוד).

בשנת 1251 פורסם כתב זכויות ליהודים ע״י המלך באלא הרביעי, הבא להגן על היהודים מפני הנוצרים, ולהסדיר את יחסי המסחר ביניהם. כתב זכויות זה נגד את עמדת הכנסיה ביחס ליהודים, וככל שגדלה השפעת הכנסיה וגברה הקנאות הדתית, ניסו שליטי הונגריה להעביר את היהודים על דתם. משלא עלתה בידם, הוצא נגדם צו גרוש על-ידי לאיוש הגדול (1360 לערך). גרוש זה פגע בכלכלת הארץ, ולאחר ארבע שנים בוטל. אולם, אז חלה ירידה במספר היהודים ההונגרים, כיוון שרבים מהמגורשים לא שבו ממקום גרושם — פולין — שם גילה קאזימיר הגדול, שליט פולין, יחס נוח ליהודים. בהונגריה, לעומת זאת, היווה הגירוש תקדים לכך, שהיהודים עומדים בעצם מחוץ לחוק.

בסוף התקופה, ב־1494, התרחשה עלילת דם בטיראנא, שבה הועלו 12 איש על המוקד.

נוכל להשוות את חייהם של יהודי הונגריה בתקופת ימי הביניים לחיי היהודים בארצות הנוצריות האחרות. הם עסקו במסחר ובעסקי כספים, וכן היו מעט יהודים, שהיתה בבעלותם קרקע חקלאית.

על החיים הרוחניים בימי הביניים בהונגריה ידוע לנו מעט מאד. ניתן לשייכם ליהדות אשכנז לפי ספרי ההלכה של התקופה. ר׳ אייזיק מטירנא בעל ספר ״מנהגים״ היה החכם התורני הראשון שהתפרסם בהונגריה.

במאות ה־16 וה־17 היו מלחמות ומאבקים על שטחה של הונגריה בין התורכים להונגרים.

לאחר הכיבוש התורכי נחלקה הונגריה לשלושה חלקים:

1. חלק תורכי — בדרום ובמרכז הארץ.

2. חלק שהיה נתון תחת שלטון בית הבסבורג — במערב ובצפון.

3. החלק שכלל את טרנסילבניה — היה לנסיכות הונגרית תחת ריבונות תורכית.

בתחום השלטון התורכי היה מצבם של היהודים נוח, יחסית. בחבל ארץ זה התיישבו יהודים רבים מתורכיה ומארצות הבלקן. במאה ה־17 נתפרסם הרב אפרים כהן בעל שו"ת "שער אפרים".

בתחום השלטון ההבסבורגי חל שינוי לרעה במצב היהודים. הם היו נתונים לגירושים מהערים, והתנאים הקשים המעיטו את מספר היהודים בהונגריה הקיסרית.

בין שני חלקי הונגריה אלו היו קיימים קשרי מסחר, למרות שלעיתים הוא שובש עקב המלחמות הרבות. היהודים בקיסרות סחרו עם אנשי הכפרים, וכן עסקו בסחר חוץ, והשתתפו בירידים בלייפציג. ואילו היהודים בחלק התורכי קיימו קשרי מסחר עם ארצות הבלקן, וכנראה שרובו קוים ע"י יהודים ספרדים, שהיו בין עשירי הערים.

בטרנסילבניה ישנן ידיעות על יהודים מסוף המאה ה־15 ובעיקר מן המאה ה־16, עם בואם של יהודים ספרדים מארצות הבלקן, וכן בואם של אנוסי ספרד, שיכלו לשוב לדתם תחת שלטון תורכי. המצב באזור זה היה נוח יותר ליהודים, אולי עקב הרפורמציה שהתפשטה בו, וכן היתה בו פחות קנאות דתית.

בין השנים 1683-1699 נערכו המלחמות לגרוש התורכים. כאשר נסתיימה המלחמה, וחלקים רבים מהארץ נהרסו, החלו ההבסבורגים ליישב בהונגריה בני עמים שונים, בעיקר גרמנים — שוואבים, שהיו נאמנים לשלטון ההבסבורגי. בתקופה זו היתה זרימה גדולה של מהגרים יהודים להונגריה, כאשר רובם הגיעו במחצית השניה של המאה ה־18 ובמחצית הראשונה של המאה ה־19.

במאה ה־18 היו כבר כ־150 ישובים יהודים בהונגריה. ובתקופה זו התחילה להתהוות דמותה של הקהילה היהודית ההונגרית כפי שאנו מכירים כיום.

היהודים סבלו רבות מהמאבקים הרבים בין המלכים ההבסבורגים לבין ההונגרים, בעיקר מבני האצולה הלאומית. הד לסבלם ניתן לראות בפסק־דין של הרב שמשון ורטהיימר משנת 1708, בו נאמר בין היתר:

"נתפרדה החבילה ונתפזרו בני הקהילה מכח רעש המלחמה אשר היו בארץ, עד שכל אחד פלט לנפשו..."[2]

ובהמשך:

"שכל הקהילות בארץ הגר כיום בגולה ומטוללים (כנראה — מטולטלים) בגולה אחר גולה."[3]

המבנה של הקהילות היהודיות בהונגריה היה דומה בהרכבו למבנה הקהילות באירופה המרכזית, בוהמיה ומוראביה. רוב הקהילות שכנו במערב המדינה, סמוך לאוסטריה. נזכיר חלק משמות הקהילות: פרשבורג, רכניץ ו"שבע הקהילות" (אייזנשטאט, מטרסדורף וכו'), בודא, אוֹ־בודא, פאפא ועוד.

בשנים 1780-1790 — תקופת שלטונו של הקיסר יוסף השני — חל שינוי לטובה במעמד החברתי והכלכלי של היהודים בהונגריה. הקיסר ניסה לחולל רפורמות בסדרי הממלכה, ובין השאר, רצה לשתף בהן את היהודים. למשל: חינוך בבתי־ספר כלליים. רפורמה זו גבתה מהם מחיר: היא השפיעה על החיים הדתיים בהונגריה, ונתגלו סימנים של חדירת רוח ההשכלה.

במחצית השניה של המאה ה־18 היו עשרות רבנים בהונגריה, ומהם:

הרב מאיר ברבי, הרב אלעזר קאליר, הרב משה מינץ, הרב דוד דייטש, הרב אליעזר לוב ועוד. רובם לא היו ילידי הונגריה. פראג

2. ואכשטיין, ביבליאוגרפיה, מס' 21, עמ' 7 (ציטוט מפנקס הקהילות)
3. שם, עמ' 9.

היוותה באותה תקופה מרכז תורני שהיה בקשר עם הונגריה, ורבה של פראג, הרב יחזקאל לנדאו, בעל ה"נודע ביהודה", נחשב לפוסק בקהילות הונגריה.

היישוב היהודי בהונגריה היה מפוזר מאד בתקופה זו, הקהילות טרם גובשו, והיו הרבה רבנים, שלא היו ראויים להקרא רבנים. ישנה עדות של ר' עקיבא אייגר (הראשון, סבו של ר' עקיבא אייגר הידוע) מאשכנז, שהיה ראב"ד בפרשבורג בשנותיו האחרונות, וכך הוא כותב:

"ועם היות שמיום בואי אל המדינה מדינת אונגארן וראיתי שהמדינה זו משובשת בגסות מאותם שגס ליבם בהוראה ולא ראו אור מימיהם, כי רבים המה עד שכמעט נדמה בעיני, שכל מי שרואה יצרו מתגבר עליו, הולך למדינה זו ומתעטף שחורים, ועושה מה שלבו חפץ... ועל ידיהם בעוה"ר נתחלל כבוד התורה..."[4]

יהדות הונגריה לזרמיה השונים

במאה ה־19 מתחילה תקופה של תיקונים ושינויים בהונגריה, שהושפעה יותר מכל הארצות ההבסבורגיות מרעיונות השוויון של המהפכה הצרפתית. 1825-1848 נקראת "תקופת הרפורמה". באותה תקופה נידונה בהרחבה גם השאלה על מעמד היהודים בחברה ההונגרית. ישנן דעות שונות ביחס ליהודים. האם לתת להם שוויון ללא תנאי, או האם לתלות את השוויון בתנאים מסוימים, קרי: היטמעות בחברה ההונגרית, או שמא לשלול את השוויון לחלוטין. הדיון בשאלת היהודים חרג מגבולות מוסדות השלטון, והתנהל גם בספרות הפוליטית ובעתונות. השאלה היהודית הפכה להיות אחת השאלות הצבוריות המרכזיות במשך מאה השנים הבאות.

4. משנת דר' עקיבא, דף ק'.

לאחר המהפכה ההונגרית (1848-1849), שבה הוכיחו היהודים את נאמנותם להונגרים, ניתן חוק שוויון ליהודים. החוק ניתן על תנאי שייעשו שינויים דתיים, ותקודם ההתמזגות החברתית של היהודים.

[5]מצב היהודים בהונגריה היה דומה למצבם של היהודים בצרפת לאחר המהפכה הצרפתית. ליהודי צרפת הוענקה אזרחות, תוך העמדת תנאי להסתגלות תרבותית. יהודי צרפת ניסו לקיים את התנאי במשך הזמן. אולם בהונגריה הסיפור שונה. בתקופה שקדמה לאמנסיפציה היתה תנופה כלכלית גדולה בהונגריה, שפתחה אפשרויות רבות ליהודים. מלבד המסחר, התעשיה והמקצועות החופשיים, היתה ליהודים אפשרות לעסוק בחקלאות, והיו אף כאלה, שהגיעו למעמד של בעלי אחוזות. היהודים, שהיו פעילים מאד בתנופת העשיה הגדולה בשנים הללו, ראו את עצמם כשותפים ביצירת החברה הלאומית החדשה, ולא כנספחים לגוף הלאומי הקיים. שותפות זו הביאה להתבוללות ולטמיעה בקרב החברה ההונגרית.

ההתבוללות היתה התגובה הקיצונית בקשת התגובות היהודיות לתופעת האמנסיפציה. בקצה השני של הקשת עמדה תגובת היהדות החרדית, שלא רק שאסרה תיקונים בדת, אלא אף אסרה על רכישת השכלה כללית. כנראה שמצב הדת בגרמניה ובצרפת הביא לרתיעה של החרדים בהונגריה, והם ניסו לשמר את האופי היהודי המסורתי, כולל לבוש, שפת דיבור (אידיש) וחינוך. דבר זה התאפשר רק הודות להסתגרות החרדים והקמת אירגונים נפרדים משלהם.

שוויון ללא תנאי ניתן ליהודים ב־1867, עם התארגנות המשטר החדש בהונגריה, שקם לאחר המהפכה של 1848-9. אמנם, החוק לא הותנה בשינויים כלשהם, אולם במשך חמישים השנים הבאות, עד

5. יעקב כ״ץ, תשל״ו, ״יחודה של יהדות הונגריה״, קובץ ״הנהגת יהודי הונגריה במבחן השואה״, גוטמן, ואגו, רוטקירכן, ירושלים, הוצאת ״יד ושם״.

מלחמת העולם הראשונה, הפכה היהדות ההונגרית לאחד המרכזים המתבוללים ביותר באירופה המרכזית.

בשנת 1868 נתכנסה אסיפת יהודים בחסותו של שר החינוך ההונגרי, וביוזמתם של מנהיגי קהילת בודפשט המודרנית. האסיפה ניסתה להגיע להסכמה, שיש להכריח את המיעוט לנהוג כדעת הרוב. המיעוט החרדי פרש מן האסיפה, לאחר שראה בהחלטותיה גזרות שהוגדרו על־ידו ככפיית מצפון. לאחר מכן הצליחו החרדים להקים גוף נפרד לקהילותיהם.

בתקופה זו התחילה להתהוות היהדות האורתודוכסית ההונגרית המוכרת לנו מהדורות האחרונים.

ההשכלה בהונגריה הושפעה בסוף המאה ה־18 מהארצות שסבבו אותה — בוהמיה, מורביה, וגם אוסטריה. המשכילים היו דוברי גרמנית ועברית. בשנות ה־40 של המאה ה־19 החלה מגמה חדשה בהשכלה — תנועת המדיאריזציה. אם עד עכשיו לא היתה מגמה לאומית בהשכלה, והספרות שנכתבה בלטה בשפה הגרמנית או העברית, הרי כעת מתחילה להסתמן שאיפה להזדהות לשונית תרבותית עם ההונגרים. ברם, התנועה לא שינתה הרבה בקידום המדיאריזציה, כי המשכילים המשיכו להשתמש בלשון הגרמנית העשירה יותר. אולם היא היוותה מעבר לתיקונים דתיים, ולמעשה הפכה לעדה רפורמית.

לעומת ההשכלה, עלתה והתגברה היהדות החרדית. מכאן, כנראה, נובע ההבדל בין הונגריה לבין ארצות אחרות. כאשר בארצות השונות התגבר כח ההשכלה, היה זה בדרך־כלל כאשר היהדות החרדית היתה חלשה, ובעמדת התגוננות. לעומת זאת בהונגריה, היתה היהדות החרדית בשיא כוחה ובהתחזקותה באותן שנים. וכך הפך המאבק בין היהדות הנאמנה להשכלה למאבק חריף וחזק שהביא לבסוף לפירוד בין שני הזרמים.

ההתנגדות להשכלה החלה עוד בשנת 1833 ע״י ה״חתם סופר״. את

השוויון ליהודים הוא ראה כדבר שאינו רצוי ומעכב את הגאולה. "מלחמות היהודים" התנהלו בדרך־כלל בתוך הקהילה – בבית הכנסת ובבחירת רבני קהילות. המחלוקות והמריבות לא פסקו עד לפירודן של הקהילות בשנת 1871.

בתקופה זו מתפתחים בהונגריה מרכזי תורה וישיבות רבים, והיא נעשית למרכז תורני חשוב, לעומת התקופות הקודמות, שבהן הסתמכה הונגריה על מרכזי תורה בארצות שכנות.

ה"חתם סופר" הוא האישיות התורנית המרכזית בהונגריה. מוצאו מפראנקפורט, והוא עבר למורביה ולאחר מכן לפרשבורג. פרשבורג היתה מהקהילות המובילות בהונגריה הן ביחס לענייני היהודים הפנימיים, והן כלפי חוץ – בענייני הכלל כלפי השלטון. בתקופה זו מתחזק מעמדו של הרב בפרשבורג, שנעשית מרכז רוחני ליהודי הונגריה.

ה"חתם סופר" השפיע על הקהילות למנות עליהן רבנים. מישיבת פרשבורג יצאו רבנים רבים לכהן בקהילות השונות. מלחמתו של ה"חתם סופר" בתנועת מתקני הדת היתה נמרצת וללא פשרות. הוא התייחס אליהם כאל צדוקים ובייתוסים, וקרא להתבדלות.

"לא יותן מבנותינו לבניהן ובניהם לבנותינו, ותהיה עדתם כעדת צדוק ובייתוס..."[6]

בהמשך, צומחים מנהיגים ברוח ה"חתם סופר", שנלחמים בעד חיזוק הדת ודוגלים בהבדלות מהמשכילים.

הסתגרות חזקה ביותר היתה במחוזות הגובלים בגליציה, בקהילות החסידיות – אזורי קרפטו־רוס, מרמורש וכן אזור טרנסילבניה.

6. שו"ת חת"ס ו', פ"ט.

ישנן אגדות על כך, שעוד בשנת 1750 הגיע הבעש"ט להונגריה, וכן תלמידו ר' לייב שרה'ס. כמו־כן מספרים, שר' לוי יצחק מברדיטשוב ותלמידו ר' אהרן מז'יטומיר, גם הם הגיעו להונגריה בסוף המאה ה־18 ותחילת המאה ה־19. על כל פנים, יש דמיון רב בין היהודים באזור זה של הונגריה לבין יהודי גליציה. ברבע הראשון של המאה ה־19 יש כבר עדויות מפורשות על כניסתה של החסידות למחוזות אלו בהונגריה.

היתה התנגדות לחסידות בהונגריה, אמנם לא בצורה חריפה כמו בפולין ובליטא. יתכן, שהסיבה לכך נעוצה בשתי נקודות עיקריות:

האחת — החסידות לא הגיעה עדי מרכזי הרבנות והיהדות האורתודוכסית, וממילא לא הגיעה לידי חיכוך עם המתנגדים לה. והסיבה השניה היא, שעקב המאבק הבלתי פוסק בין האורתודוכסיה ובין המשכילים והמחדשים, ממילא נחלש המאבק כנגד החסידים.

מכל מקום, התפשטות החסידות הוותה גורם חשוב ביהדות החרדית בהונגריה, ותרמה רבות להבדלות הקיצונית והבלתי מתפשרת מן ההשכלה. החסידות היתה קיצונית יותר בתגובתה להשכלה — הסתגרות מוחלטת מפני רוחות זרות, לעומת האורתודוכסיה המערבית, שבה היתה השלמה בדיעבד עם לימודים כלליים. האזורים החסידיים שכנו הרחק מהמרכזים העירוניים, ושם יכלו ביתר קלות להתחמק מחובת החינוך. מה שאין כן במרכזים העירוניים הגדולים, שבהם הוקמו בתי־ספר כלליים אורתודוכסים, שם שולבו לימודי החול בלימודי הקודש. השכלה לשמה הרתיעה גם את האורתודוכסיה המערבית, ולכן, לא רבים היו בעלי המקצועות החופשיים בין החרדים, וכן לא היו רבנים משכילים כשם שהיו בגרמניה. אי לזאת, שיטת "תורה עם דרך ארץ" לא היכתה שורשים בהונגריה.

כאשר גבולות הונגריה הצטמצמו (לאחר מלחמת העולם הראשונה), הצטמצם גם מספר החסידים, והאורתודוכסיה המערבית היא זו שהיתה דומיננטית ביהדות החרדית.

אולם כאמור, בד בבד עם המודרניות של האורתודוכסיה, נשארו הקהילות החרדיות מסוגרות, עד כדי כך שלא היה אפילו ארגון של אגודת ישראל בהונגריה, כיוון שהיו בה חברים, שאינם מקבלים את העקרון של קהילה נפרדת.

לרבנים היה משקל רב בחיי הקהילה. הונגריה שבין שתי המלחמות היתה, לצד פולין וליטא, אחד המרכזים התורניים החשובים בעולם היהודי.

השפעה רבה על חיי הקהילה היתה מן החינוך הישיבתי. הישיבות העמידו הרבה בעלי־בתים תורניים, ברמות שונות של לימוד תורה.

הזרם הציוני בהונגריה — הרעיונות הציוניים בהונגריה לא היו שונים בהרבה אצל הוגי הדעות בהונגריה מהרעיונות הציוניים בארצות אחרות.

מקום חשוב תפס ה״חתם סופר״, שתלמידיו עלו לארץ, וכן עסקו יהודים הונגריים במפעלים ההתיישבותיים של אנשי הישוב הישן (הרב שלזינגר עקיבא יוסף — עלה לארץ בשנת 1870 עם תכנית לפתור לא רק את המצוקה החומרית, אלא קודם כל את המצוקה הרוחנית. תכניתו כללה, בין השאר, תכנון סדרי עליה לארץ וארגון התישבות. ניתן למצוא בה קווי דמיון מסוימים ל״מדינת היהודים״ של הרצל. הר׳ שלזינגר השתתף בקניית קרקעות פ״ת).

קו שונה במקצת היה בהונגריה לעומת ארצות אחרות לגבי הציונות. לאור תכניות האמנסיפציה בהונגריה, היה חשש שתהיה טמיעה לאומית בארץ, ואכן התרחשה טמיעה זו בקרב חלקים גדולים של היהדות ההונגרית — המשכילים והניאולוגים. הציונות באה לעצור את התוכניות הלאומיות הללו. אולם העדר הכרה רשמי מצד השלטונות הקשה על הפעילות הציונית, שכן השלטונות פעלו על פי מדיניות ההנהגה הרשמית של יהודי הונגריה, שהיתה מתבוללת. מדיניות זו

היתה אנטי ציונית, כיוון שעמדתה היתה כזו, שאין לאומיות יהודית, אלא רק דת שונה.

בקרב היהדות החרדית הובעה התנגדות לציונות עקב הקו המנחה את רבני הונגריה החרדים, והוא ההתבדלות המוחלטת מיהודים לא דתיים, וחוסר שיתוף פעולה עמם, כהגנה על היהדות.

1867-1914 היתה תקופת שוויון תחוקתי ליהודי הונגריה. אין הגבלות בזכויותיהם, הם מתערים בכלכלה ובמסחר, ומספרם גדל לכ-911 אלף נפש. הקהילות היו למבוססות ולמוכרות.

בד בבד, חלה הסתייגות מצד החברה הלא יהודית, מתחילה להווצר איבה פעילה כנגד היהודים, שמתפתחת לתנועה ציבורית ופוליטית.

בתקופת השוויון חל גם פרוד הקהילות בציבור היהודי. הקהילות נפרדו לאורתודוכסים ולניאולוגים (רפורמים). היתה גם קהילת סטטוס־קוו, במעמד ביניים בין האורתודוכסים לניאולוגים. מוסדות הקהילה הופרדו, נבנו בתי כנסת שונים ובתי ספר שונים. החברא קדישא בדרך כלל לא הופרדה, וברוב בתי הקברות בהונגריה נקברו זה לצד זה מכל הזרמים (בבית הקברות במאקו ישנו חלק ניאולוגי).

עדות לפירוד הקהילות:
"יצא ללחום מלחמת ה' בגיבורים ויסד בעירנו עדה קדושה עדת תמימים"
(מן הכיתוב על המצבה)
ר' יוסף וועבער היה אחראי לפירוד הקהילות במאקו, ויסד קהילה חרדית במקום.

ישיבות הונגריה[7]

התשתית לישיבות הונגריה הונחה על־ידי ה״חתם סופר״ זצוק״ל. ה״חתם סופר״ יסד את הישיבה הענקית בפרשבורג, ממנה עמדו תלמידי חכמים לאלפים, שנתקבלו לרבנים בקהילות השונות בהונגריה. מאה השנים משנת ת״ר עד שנת ת״ש — משנת הסתלקותו של ה״חתם סופר״ ועד פרוץ מלחמת העולם השניה (1840-1940) ראויות להקרא: תקופת ה״חתם סופר״.

כשרונות רבים ומגוונים היו בו, בחת״ס: היה למדן עצום, פרשן ופוסק. רודף שלום ולוחם קנאי כנגד ה״מחדשים״. הצטיין בכל מקצועות הלימוד — הלכה, פלפול, דרש ואגדה, נגלה ונסתר, מוסר ועוד.

לעומת ישיבות ליטא, בהן לא היה שום קשר לפסקים ולהוראות, שיטתו של החת״ס היתה להוציא הלכה למעשה מתוך הלימוד, ואכן, כל גדולי התורה בהונגריה חיברו ספרי שו״ת.

הישיבות נחלקו לאשכנזיות ולחסידיות, כפי אופי תושבי המקומות השונים, שמוצאם היה מאזורים שונים — בוהמיה ומוראביה מחד, וגליציה מאידך. נוסח אשכנז היה ב״אויבערלנד״ — הגליל העליון — פרשבורג, סלובקיה וברגנלנד, ונוסח חסידי היה ב״אונטערלנד״ — אזורי קרפטו־רוס ומרמורש (מונקץ, סיגעט). יהודי אויבערלנד הושפעו מיהודי אשכנז — אוסטריה, בוהמיה ומוראביה. לבושם היה מודרני, הם ידעו את שפת המדינה, ודיברו אידיש גרמנית. לעומתם, יהודי אונטרלנד הושפעו ממזרח אירופה, לבושם היה חסידי, והם דיברו בעיקר אידיש. ישיבות הונגריה הראשונות נוסדו באזורי אויבערלנד.

7. א. שמואל ק. מירסקי, תשט״ז, מוסדות תורה באירופה בבניינם ובחורבנם, ניו-יורק, הוצ׳ ״עוגן״, הפרק ״על הישיבות בהונגריה הנרחבה״, מאת הרב צבי יעקב אבראהם. ב. א. פוקס, תשל״ט, ישיבות הונגריה בגדולתן ובחורבנן, ירושלים, הוצ׳ המחבר, פרק א׳: ״התפתחותם של החיים היהודיים וחיי התורה בהונגריה״.

יש לציין, שבין רבני הונגריה — שרובם ככולם היו תלמידי החת"ס — לא נמצא אף רב שהיה "מתנגד" ליטאי כמנהג הגר"א. עובדה זו נבעה מכך, שאחד מרבותיו של החת"ס, בעל "ההפלאה", היה מתלמידי הבעש"ט.

לאחר מלחמת העולם הראשונה, בשנת 1918, בעקבות המהפכה בהונגריה הישנה, חלו בה שינויים גיאוגרפיים. קרוב ל־80% מהישיבות הגדולות והחשובות של הונגריה עברו לשטחי סלובקיה וטרנסילבניה. בשנים הראשונות למלחמה חדר זרם פליטים מגליציה ל"אויברלנד" — הגליל העליון — שהיה כל השנים מצודה אשכנזית, והביא לשם רוח חסידית. ה"אשכנזים" הוכרחו במקומות רבים להתחשב בכך בבחירת רבנים, בהקמת מניניי ספרד, ועוד. הרוח חדרה גם למבצרים האשכנזיים — הישיבות, ונעשתה זו תופעה נפוצה של בחורים ההולכים לטבול במקווה, של רבנים המתנהגים כמו "רביים", ועוד. תופעה דומה קרתה גם בטרנסילבניה, וגם בה התפשטה החסידות בימי מלחמת העולם הראשונה.

יחוד נוסף לישיבות הונגריה היה בכך, שרב המקום בדרך כלל ניהל גם את הישיבה שבמקום. שלא כמו הישיבות בליטא, פולין ושאר מקומות, שם ראש הישיבה היה רשות נפרדת מרב הקהילה.

הורי הבנים חיכו ליום הבר־מצווה, שבו יגלה בנם למקום תורה. הרכבות היו מלאות בבחורים שנסעו לישיבות לפני זמני החורף והקיץ. נסעו ללמוד מכל שכבות הציבור, עניים ועשירים כאחד, כדי שלא יגדלו עמי ארצות.

בתחילה היה הרב מטפל באופן אישי בכל תלמיד. התלמידים נבחנו על־ידו, והיו מקבלים תלמיד וותיק להדרכה.

מספר הישיבות בהונגריה שבין שתי המלחמות היה כמאתיים. סדר היום בישיבה היה עמוס מעלות השחר עד הלילה. המטרה המקורית של הישיבות היתה להקים דור של תלמידי חכמים בעלי־בתים, ולא להקים

רבנים בלבד. מפורסמת פגישתו של הברון רוטשילד עם החת"ס, שבו מתפלא הברון על מספרם הרב של תלמידי הישיבה. הוא לא הבין לשם מה נחוץ מספר גדול כל־כך של רבנים? ענה לו על כך החת"ס, שמטרתו היא שבעלי־הבתים ידעו מתי עליהם ללכת ולשאול רב. מסיבה זו היה הדגש בישיבות על לימוד הדף היומי.
משמעת קפדנית שררה בישיבה, ואכן, עד היום מצוי הסדר הקפדני הזה אצל יהודים בעלי־בתים יוצאי הונגריה.

הקהילות קיבלו על עצמן לכלכל את הבחורים, וכך אכלו "ימים" או "שבתות". "מנזא" היתה צורה נוספת שבה אכלו הבחורים — בתי מזון.

היו ישיבות של "תורה ועבודה", שם למדו חצי יום, ובמחצית השניה למדו אמנות.

הישיבות בהונגריה לא נתנו התר הוראה לרווקים. היו ישיבות, שבהן קיבלו התלמידים תעודה, שעל־ידה נפטרו מעבודת הצבא, בזכות הגדרתם כרבנים צבאיים.

עד יום כיבוש הונגריה על־ידי הנאצים, היו בה כשלושים ישיבות. בסלובקיה פעלו ישיבות עד תש"ב, אז נתרכזו כ־300 תלמידים בנייטרא סביב הרב וייסמנדל. ישיבה זו נתקיימה עד י"ט באלול תש"ד, עם שילוחם של יהודי סלובקיה לאושוויץ. בטרנסילבניה נשלחו הגברים לעבודות שירות מספטמבר 1940, ונותרו ישיבות בודדות.

לאחר השואה נוסדו כמה ישיבות בהונגריה. בשנת 1950 עלו כמעט כל יהודי טרנסילבניה וסלובקיה לישראל. בהונגריה נשארו יהודים ומעט בטרנסילבניה. במחקר צוין כי:

"...ולא יאומן כי יסופר, שאחורי "מסך הברזל" עוד נמצאות כיום, בשנה זו (1955) שלוש ישיבות, שבהן לומדים נערים מגיל י"ב עד ט"ז."[8]

8. א. פוקס, תשל"ט, ישיבות הונגריה בגדולתן ובחורבנן, ירושלים, הוצ' המחבר, הפרק על ישיבת וייץ.

התפתחות האנטישמיות בהונגריה[9]

במחצית השניה של המאה ה־19 ניכרת חדירה מאסיבית של יהודים לחיי הכלכלה בהונגריה. אמנם, חדירה זו אינה מיוחדת רק להונגריה, והיא קיימת גם בגרמניה ובאוסטריה, אולם בהונגריה היא קיימת במידה אינטנסיבית הרבה יותר.

יתכן, שהסיבה להתהוות העמדה הכלכלית החשובה של היהודים, נעוצה במצב הכלכלי המפגר שהיה בהונגריה. מצב זה היווה כר נרחב לפעילות של יזמים נמרצים. כמו־כן, ליהודים היה קשר לארצות חוץ, וכך יכלו להשקיע בהון זר, ולא בהון הדל של הונגריה. היהודים בתקופה זו יסדו חברות מסחריות גדולות, השתלבו בתחום הבנקאות, הקימו מפעלי תעשיה גדולים — טכסטיל, תעשיה כבדה, תעשיה כימית, בתי־דפוס ומפעלי מזון. כמו־כן עסקו יהודים רבים בענפי המסחר והאשראי ובענף החקלאות — הן בחכירה, והן כבעלי אחוזות.

חברה אריסטוקראטית יהודית זו, שהיתה מעורה היטב בכלכלה ההונגרית, התערתה היטב גם בחיי החברה האריסטוקראטית ההונגרית, ורבים מהיהודים המירו את דתם. היתה ליהודים אלו גם השפעה פוליטית.

רקע זה היווה קרקע פוריה לאיבה שהתפתחה בהונגריה כלפי המשטר הקפיטליסטי. איבה זו באה לידי ביטוי באנטישמיות, המתחילה לפרוח באמצע שנות ה־70 של המאה הקודמת.

התקופה המדוברת (סוף המאה ה־19) היתה תקופה של גידול מספרי והתעצמות פוליטית וכלכלית. ישנה הגירה יהודית להונגריה מרוסיה ומגליציה. האנטישמיות מתגברת בהדרגה, וניתנה לה דחיפה חזקה בזמן עלילת הדם בכפר טיסא־אֶסלאר. עלילה נוסח ימי־הביניים, של העלמות נערה נוצריה ערב חג הפסח. אמנם, לבסוף יצאו היהודים

9. נתנאל קצבורג , תשנ״ג, אנטישמיות בהונגריה, ירושלים, מרכז זלמן שזר.

זכאים במשפט, אולם המתיחות עלתה, והיו התפרעויות נוספות בפרשבורג, בודפשט ומקומות אחרים רבים.

בתקופה זו מתחילה לשקוע האנטישמיות הפוליטית.

בשנות ה־90 של המאה ה־19 מופיעה מפלגה חדשה: "מפלגת העם". מכאן ואילך, נושאת היא את דגל האנטישמיות בהונגריה. כאן כבר אין מדברים על תחום פוליטי וכלכלי, אלא על התחום האידיאי. "מפלגת העם" מטפחת את הדעה, שליהודים אין זיקה לאומית הונגרית, והם, בעצם, חסרי שורשים. אולם, למרות הדעות האנטישמיות הללו, הדעה המקובלת באותן שנים היתה, שאין "שאלה יהודית" בהונגריה. שאלה זו התחילה לצבור תאוצה החל ממלחמת העולם הראשונה. כמובן, שיסודות האנטישמיות הללו היוו את הרקע ואת ההשראה לשנאת ישראל ולאנטישמיות המודרנית שלאחר המלחמה.

על רקע התבוסה הצבאית במלחמת העולם הראשונה, ארעו שתי הפיכות בהונגריה. שתיהן זכו לתמיכה רחבה, בציפיה לכך, שתתקיים השלמות הטריטוריאלית ההונגרית. אולם, הציפיה נתבדתה, וההפיכות נקבעו בתודעה ההונגרית, כהשתלטות קבוצות מהפכנים על השלטון, ולא באו כדי להציל את המדינה.

בין המהפכנים הקנאים היו הרבה יהודים, ובין שתי המלחמות טופחה הדעה, ש"המהפכה היהודית", היא זו שגרמה לאסון הלאומי.

בתקופה זו חל משבר בדו־קיום בין יהודים ללא יהודים בהונגריה. היהודים לא נטמעו בחברה המדיארית, כשם שנטמעו בה עמים רבים אחרים במשך המאה ה־19, למרות נסיונות רבים להתבוללות. גם האריסטוקרטיה היהודית המתבוללת לא נטמעה בחברה, כי היתה לה זיקה רבה יותר לתרבות הגרמנית מאשר לתרבות המדיארית.

ב־1 באוגוסט 1919 הוקם משטר חדש, ועם הקמתו התארגנו יחידות צבא בראשותו של מיקלוש הורטי, שלימים היה ראש המדינה. יחידות

צבא אלו באו כדי ל"טהר" ולהעניש את מי שלקח חלק בימי השלטון הקודמים, ובוצעו מעשי טרור ורצח במקומות רבים ברחבי הונגריה. מרבית הקורבנות היו יהודים. האלימות הגיעה לממדים כה רציניים, עד שביוני 1920 הגישו נציגי בעלות הברית איגרת משותפת לממשלת הונגריה בהקשר לכך.

פרעות אלו כונו בשם: "הטרור הלבן", והן העמידו את יהודי הונגריה במצב חדש, שלא היה קיים קודם לכן, ובכך סימן מיפנה שחל במעמדם של יהודי הונגריה.

בשנת 1920 נחקק חוק ה"נומרוס קלאזוס" – "מספר סגור" – חוק שנועד להגביל את מספר הסטודנטים היהודים במוסדות להשכלה גבוהה, שאמנם היה גבוה ביחס למספרם של היהודים באוכלוסיה. חקיקת חוק זה נבעה מכך, שהאינטלקטואלים, וביחוד היהודים שבהם היוו – לדעת ראשי המשטר החדש – את אחד הגורמים העקריים לקריסת המשטר הישן, ולמהפכות של 1918-1919.

לחוק זה ניתן פרסום רב, כי הוא היה, למעשה, החוק הראשון מסוגו לאחר מלחמת העולם הראשונה. בעולם היהודי היה קיים החשש, שמא יהווה החוק תקדים לחקיקה דומה בארצות אחרות. בעקבות זאת, היו פניות רבות לגופים שונים בעולם (כולל חבר הלאומים) בעניין החוק. ממשלת הונגריה לא הזדרזה לשנותו עד שנת 1928, שנה שבה תוקן החוק, אך כמובן, בצורה כזו, שגם היא גרמה לאפליית היהודים.

חוק ה"נומרוס קלאזוס" הכניס נורמות חדשות ליחס כלפי היהודים. אם עקב הטרור הלבן חל מפנה ביחס ליהודים, והיה בגדר השקפה בלבד, הרי בא חוק ה"נומרוס קלאזוס" ומיסד השקפה זו במסגרת החוק.

מכאן ואילך מתערער השוויון כלפי היהודים. הם נדחקים מחיי הרוח ומהמקצועות החופשיים, ומתרחב הניכור בין יהודים והונגרים.

בתחילת שנות ה־20 קמות תנועות ימניות לאומניות, שפותחות

במאבק אנטי־יהודי. התנועות שונות זו מזו במוצא החברתי השונה, ושינויים קלים באידיאולוגיה, ואילו הקו המנחה את כולן הוא האנטישמיות ושנאת ישראל. ארגון ה"מדיארים המתעוררים" היה האחראי להסתה ולאיומים על חיי היהודים, וכן לפרעות ולהתנקשויות בפועל.

ערב מלחמת העולם השניה

מראשית שנות ה־30 מתחילות קבוצות הימין להשתלט על החיים הפוליטיים במדינה. קבוצות הימין היו מושפעות מעליית הנאצים לשלטון בגרמניה, והדעות הנאציות היוו השראה לאידיאולוגיה הימנית.

מקום מיוחד תפסה מפלגת "צלב החץ" בראשותו של פרנץ סאלאשי. סאלאשי היה קצין צבא, שעקב דעותיו הימניות קיצוניות שאף, כמו רבים, להחזיר להונגריה את גדולתה מלפני מלחמת העולם הראשונה. את רעיונותיו הביע באידאולוגיה שלו — "הונגריזם". תנועתו עברה גלגולים שונים עד אשר קיבלה את צורתה המוכרת כ"צלב החץ". התנועה היתה מורכבת, בין השאר, מקציני צבא ומגרמנים שוואבים. השקפתו של סאלאשי היתה, שהיהדות אינה דת אלא גזע, "וההונגריזם אינו גורס אנטישמיות אלא א־שמיות" (חסינות בפני יהודים) דהיינו: אנטי יהדות. בשנת 1935 דורש סאלאשי "הסדר קונסטיטוציוני סופי של השאלה היהודית".

למעשה, הסדר זה היה כעין הרחבה של חוק ה"נומרוס קלאזוס". החידוש במדיניות כלפי היהודים הוא, שהמגמה העקרונית היתה לגרש את היהודים, ולא לנשלם מעמדות בכירות. אמנם הוא השאיר פתח בדבריו ליהודים בעלי ממון, שישתפו פעולה וימסרו את רכושם, אולם המגמה הכללית של מפלגת "צלב החץ" היתה גירוש, והיא חדרה לתודעת הציבור כפתרון ל"בעיית היהודים".

בסוף שנות השלושים מגבירה מפלגת "צלב החץ" את כוחה, ובבחירות מאי 1939 קיבלה המפלגה כרבע מכלל קולות ציבור

הבוחרים, דבר שגרם להלם בממסד השלטוני. "צלב החץ" נתפסה ע"י ראשי השלטון כמקור סכנה למשטר ולסדר החברתי, אולם כל הנסיונות שנעשו כדי להחליש את כוחה — ע"י פיזורה ומאסר המנהיגים — עלו בתוהו, והימין הקיצוני החל לצבור כוח פוליטי ומעמד שלטוני חזק.

התעצמות מפלגות הימין האנטישמיות בשנים הללו נובעת מהתגברות הרגשות הפרו־גרמניים. הונגריה זכתה בשטחים שאבדו לה לאחר מלחמת העולם הראשונה, דבר שארע בסיועה הפעיל של גרמניה. כמו־כן, היתה נהירה של פועלים רבים ובני המעמד הבינוני, מתנגדי המשטר הקיים, למפלגות הימין.

מעמדם של היהודים בדעת הקהל והאווירה האנטישמית המרחפת הוותה קרקע פוריה לחקיקתם של שורת חוקים אנטי־יהודים, שבאו להצר את צעדיהם ולצמצם את השפעתם בחיי החברה והכלכלה. חוקים למען "הבטחת יתר איזון בחיים החברתיים והכלכליים", שהגביל בהדרגה את אחוז היהודים בחיי החברה והכלכלה, ובין השאר הגביל את השתתפותם בצבא ההונגרי. בהמשך הוצא חוק "הגנת הגזע", שאסר נישואי תערובת בין יהודים ללא יהודים, חוקים להפקעת קרקעות, ועוד.

תגובות יהודיות לאנטישמיות המתגברת

תגובת הנהגת הקהילות בבודפשט על החוקים האנטי יהודיים היתה אכזבה עמוקה מכך "שמאות אלפי אזרחים הונגרים בני דת משה, נאמנים למולדתם, שאף היו מוכנים להקריב חייהם למענה, מופקעים לפתע מהשותפות הלאומית שאליה השתייכו במשך דורות". נאמנותם של היהודים ללאומיות ההונגרית — מדיארים בני דת משה — לא עמדה להם, והם נושלו בהדרגה ממעמדם ומזכויותיהם האלמנטריות.[10]

10. פנקס הקהילות - הונגריה, תשל"ו, תולדות יהודי הונגריה, י-ם, הוצ' "יד ושם", (עמ' 105).

התגובה אופיינית מאד ליהדות אמנסיפציה, שבנויה על אמון הדדי עם השלטון.

עקב האכזבה העמוקה, החלה פעילות ציונית מוגברת, אשר קודם לכן היתה מועטה ביותר בהונגריה. פעילות זו קיבלה תנופה חזקה, גם בשל גידול מספר היהודים מהשטחים שסופחו להונגריה (שטחים שהיו בבעלותה לפני מלחמת העולם הראשונה: טרנסילבניה, קרפטו־רוס, ועוד). הוקם קשר עם אירגונים שונים בעולם, וכן הוקמו אירגונים שונים לענייני יהודים, כגון: ענייני הפליטים שנהרו להונגריה מאוסטריה, בוהמיה ומורביה, והזרם הגדול שהגיע עם תבוסת פולין בספטמבר 1939. "המשרד לעזרת יהודי הונגריה" היה הארגון שפעל במשותף עם כל פלגי היהדות ההונגרית.

ההגירה נכללה גם היא בתחומי פעילות הארגון. אמנם, תחילה התייחסה הנהגת הקהילות לתופעת ההגירה בשלילה, כיוון שהאידאולוגיה שלה היתה, שמשמעותה של הגירה היא וויתור על זכויות, והתנתקות מהמולדת ההונגרית. נזכיר כאן שהציונות בהונגריה נפלה בין הכסאות, הן מצד החרדים שדאגו לשמירת הדת, והן מצד המשכילים, שראו בהונגריה את מולדתם ותרבותם.

לאחר האכזבה הגדולה עקב חוקי היהודים, נרשמו עשרות אלפי יהודים להגירה, ואז נאלצה ההנהגה להתפשר עם המציאות. אולם ללא הצלחה, שכן הוועד הבינממשלתי לפליטים היה סגור בפני יהודי הונגריה, ונותרה בידם אפשרות הגירה פרטית בלבד.

עד כיבוש הונגריה ע"י גרמניה ב־19 במרץ 1944, היתה הונגריה כאי בודד של הצלה באירופה. הכיבוש הגרמני הנחית מהלומה כבדה על היהדות ההונגרית. בשעות הראשונות לכיבוש פנתה המועצה היהודית לשלטונות בבקשת עצה. השלטונות ענו, שעל היהודים למלא אחר כל דרישות הגרמנים.

הקץ האכזרי: השואה בהונגריה

ביום ה־19 למרץ 1944, בשעות הבוקר המוקדמות, נכנסו להונגריה יחידות הס"ס והגסטאפו. בשבועות הראשונים לכיבוש, נראה היה שכמה מטרות ניצבו לפני הגרמנים: חיסול מנהיגים של תנועת ההתנגדות ההונגרית, הפגנת כח והפחדת היהודים, ותפיסת בני ערובה יהודים לשם השגת כספים, או לשם שליטה על מפעלי תעשיה. וכך התנהל תהליך הפקעת הרכוש היהודי ובידוד הציבור היהודי, כששיאו היה הצו לענידת הטלאי הצהוב (ב־5 באפריל). שלב זה העלה, כאמור, את שיאו של הבידוד, וכן את שיאה של ההשפלה כשלב מקדים לתהליך הגטואיזציה וההכנות לגירוש.

יש לציין, שבבואם להונגריה, היו הגרמנים למודי נסיון רב. תהליך ההשמדה בהונגריה התנהל "ביעילות", תוך כדי הסוואה וטשטוש המטרה האמיתית. דוגמא לכך היתה על דלת המשרד שעסק בפעולות נגד היהודים, עליה היה שלט: "חברה בינלאומית לאחסון והובלה בע"מ."

במשך חודש אפריל התנהל תהליך הגטואיזציה — תחילה בצפון מזרח הונגריה ובקרפטו־רוס, ובהמשך בדרום הונגריה — טרנסילבניה (בתחילת מאי). יהודי הונגריה לא שהו בגיטאות זמן רב כאחיהם בארצות אחרות, לכל היותר חמישה שבועות, ולעיתים אף ימים בודדים בלבד. שלב הגטואיזציה התנהל בדרך־כלל ללא התנגדות, תוך כדי השלמה עם הגורל מצד היהודים. לאחר שהיה קצרה בגיטו, החלו לצאת המשלוחים מערי השדה לאושוויץ.

תהליך הגרוש החל ב־15 במאי, בקצב של ארבע רכבות ליום. בכל רכבת יצאו למעלה מ־3,000 איש, כך שבממוצע יצאו למעלה משנים עשר אלף יהודים ביום. הגירושים בוצעו באזורים השונים עד שהגיעו לבודפשט. כאשר החל כבר הגרוש מערים הסמוכות לבודפשט, הופסקו השילוחים, ב־8 ביולי. מהר מאד — תוך חודשיים!! מאי־יוני — נשלחו לאושוויץ כחצי מליון יהודים מערי השדה, ב־147 רכבות. פחות מארבעה

חודשים לאחר כיבוש הונגריה בידי הגרמנים, היתה הונגריה כמעט ליודנריין...

ביולי מכריזים ההונגרים על הפסקת השילוחים. כנראה שבשלב זה מגיע לעולם מידע על הנעשה במחנות, וכן משפיע המצב המדיני — נחיתת בעלות הברית בנורמנדי וכיבוש רומא. הורטי — עוצר הונגריה — מקבל אזהרות מהאפיפיור וכן מהאמריקאים, ומופעלים עליו לחצים להפסיק את השילוחים. הורטי מודיע לגרמניה, שהונגריה תטפל מעתה בעצמה ב"בעיה היהודית", והוא מפסיק את השילוחים. בתקופה זו מגיע הסבל ישירות לבודפשט. בבודפשט, להבדיל מערי השדה, ידעו היהודים קצת יותר על מה שעתיד לקרות.

בתקופה הבאה חלה רגיעה, נראה היה שהסערה עברה, והונגריה התכוננה לכניעה בפני בעלות הברית. ב־15 באוקטובר 1944 הושמעה ברדיו בודפשט קריאתו של הורטי לעם על פנייתה של הונגריה לבעלות הברית. אולם, עוד באותו יום נכשל הנסיון והורטי נשבה. את מקומו תפס סאלאשי, שמיד הודיע ברדיו ההונגרי על המשך הלחימה לצד הגרמנים.

ב־20 באוקטובר מתחיל המסע השיטתי נגד היהודים — תחילה בגיוס עובדי כפיה לחפירת תעלות על הדנובה. בהמשך — ב־8 בנובמבר — מתחיל פינוי היהודים מבודפשט והצעדתם ברגל לכיוון הֶגְיֶשהלום (תחנת הגבול לפני וינה), ומשם נשלחו — מי שהצליח לשרוד מהצעדה — לכיוון גבול גרמניה. לגרמנים היה צורך בכח עבודה, שכנראה נתדלדל עקב המלחמה. הנותרים בבודפשט רוכזו בגטו, והיו נתונים להתעללויות של אנשי "צלב החץ", מפלגתו של סלאשי. גטו בודפשט התקיים במשך שבעה שבועות, אולם ההתעללויות המשיכו גם לאחר שבודפשט כותרה על־ידי הרוסים.

בינואר 1945 שוחררה בודפשט, והונגריה כולה שוחררה ב־4 באפריל 1945. חלק מאנשי שרות העבודה שוחרר רק ב־8 במאי.

נספח ב. על המידע בהונגריה בשנות מלחמת העולם השניה

הקדמה

בכל שלב של לימוד השואה, עשויות להתעורר שאלות רבות ושונות. ואכן, שאלה טובה היא חצי תשובה – שאלות הן דרך לימוד, ואפשר להתקדם וללמוד ולהוסיף הרבה ידע על ידיהן. אולם, בנושא זה, השאלות עלולות לפרוט על נימים דקים ורגישים, שאל לנו לגעת בהם. השואל היום, קרוב לשישים שנה לאחר השואה, לא התנסה בכל אותם נסיונות שארעו בתקופה המסוימת ההיא, ועל כן, לעיתים השאלה אינה במקומה.

ואף על פי כן, כאשר מגיע לימוד השואה להונגריה, חוזרת ועולה שאלת המידע.

הגרמנים נכנסו להונגריה באפריל 1944. בתקופה זו נרצחו כבר מליונים רבים מיהודי אירופה. האם היה קיים מידע? האם הגיע מידע? מה היתה ההתייחסות למידע, אם אכן היה קיים?

שאלות אלה ואחרות הן נושא נספח זה.

אַל תְּאַחֵר

לִימֵי יַלְדוּתִי
שָׂבָה הַיּוֹם נִשְׁמָתִי,
כַּאֲשֶׁר מִשְּׁנָתִי
הֵעִירָה אִמִּי אוֹתִי.

רוּחַ סְתָוִית קְרִירָה שָׁרְקָה
בַּחֲשַׁכָּה הַקּוֹדֶרֶת,
נָשְׁבָה בְּחָזְקָה,
עֲנָפִים מְסַחְרֶרֶת.

קוֹל הָרוּחַ הִתְחָרָה
בַּחֲצוֹצְרָה שֶׁל שׁוֹמְרֵי הַמִּגְדָּל,
שְׁעוֹן מְטוּטֶלֶת עַל הַקִּיר
חֲצוֹת לַיִל הִקִּישׁ, צִיל — צַל.

"קוּם, בְּנִי, לְבֵית הַכְּנֶסֶת מַהֵר,
לְהִתְפַּלֵּל, לַחֲזֹר בִּתְשׁוּבָה!
יוֹם קָדוֹשׁ הוּא הַיּוֹם — בַּל נְאַחֵר,
יוֹם רִאשׁוֹן שֶׁל סְלִיחוֹת הִנֵּה בָּא."

"כֹּה מֻקְדָּם, אִמִּי הַיְקָרָה,
עוֹד מְעַט אָקוּמָה חִישׁ...
הֵן בְּטֶרֶם בָּא הַשַּׁמָּשׁ
עַל חַלּוֹנִי לְהַקִּישׁ..."

"יַלְדִּי הַטּוֹב, בְּאָזְנַי כְּבָר אֶשְׁמַע
אֶת קוֹלוֹ, הַקּוֹרֵא, הַמְעוֹרֵר,
חוּשָׁה בְּנִי... אַל תִּתְמַהְמַהּ,
כִּי בְּקִצֵּה הָרְחוֹב הוּא עוֹבֵר.

אַל נָא תְּחַכֶּה עַד שֶׁיָּבוֹא
בְּחַלּוֹנְךָ לִדְפֹּק,
אַל נָא תְּאַחֵר, קוּם!
קוֹלוֹ כְּבָר נִשְׁמַע מֵרָחוֹק!"

אִמָּא יְקָרָה, זֶה מִכְּבָר
שׁוֹכֶנֶת אַתְּ בְּעִמְקֵי קִבְרֵךְ,
לָמָּה כָּל-כָּךְ מְאֻחָר
מְצַלְצֶלֶת בְּאָזְנַי קְרִיאָתֵךְ!!

שְׁמוּעוֹת הִגִּיעוּ מֵאֲרָצוֹת אֲחֵרוֹת
פּוֹגְרוֹמִים, פְּרָעוֹת וּשְׁחִיר,
יָכְלְנוּ לְהָבִין, יָכֹלְנוּ לַחֲזוֹת,
שֶׁהִנֵּה... גַּם אָנוּ בַּתּוֹר.

בַּצְּמֵאִים לְדָם בָּטַחְנוּ,
מֵאָז בּוֹכָה נַפְשִׁי, אַלְלַי,
אֵיכָה אֶת אָזְנַי לֹא הִטֵּיתִי,
לְדִבְרֵי הוֹרַי:

"אַל נָא תְּחַכֶּה שֶׁיָּבוֹא
בְּחַלּוֹנְךָ לִדְפֹּק,
אַל תְּאַחֵר...! קוּם!
שְׁמַע זֹאת עוֹד מֵרָחוֹק...!!"

התעמולה הגרמנית[1]
למען השגת מטרה ולצרכי הסוואה

"הנאצים עשו שימוש רב־צדדי מתעמולה, והרחיבו בהרבה את דרכי השכנוע... לפני עלותם לשלטון נועדו האמצעים הללו לעורר את שימת לב הציבור ולהבטיח להם תהודה בכלי התקשורת, ואחרי השתלטותם נועדו לממש את משטרם הטוטאליטרי על האוכלוסיה. בטענות שוא, במעשי הסוואה ובשקר יצרו הנאצים הצדקה מדומה לתוקפנות מדינית וצבאית, עוררו התלהבות והזדהות עם מטרותיהם והפחידו ורימו את קורבנותיהם. ע"פ דבריו של היטלר עצמו מספרו "מיין קאמפף" אפשר לקבוע עקרונות אלה של תעמולתו:

התעמולה חייבת להעביר מסר אל ההמון, כדי שייקלט בו כתכתיב, יש לעורר את הרגש ולא לפנות אל האינטלקט, התעמולה חייבת להיות עממית דהיינו: מותאמת למגבלותיו של האדם הפשוט ביותר. **התעמולה אינה מבשרת אמת אובייקטיבית, אלא באה להפיץ אמת שפוליטקאי או שליט רוצים בה.**

הנאצים השתמשו בתעמולה במטרה להחדיר את היסודות העיקריים של האידיאולוגיה שלהם ולשנות את דרכי ההתנהגות המסורתיים. מטרת התעמולה היתה להשליט את אורח המחשבה והפעולה של הנאצים בחיי היומיום על כל היבטיהם, בחוג המשפחה ומחוצה לה.

... היטלר ראה באנטישמיות נשק תעמולה חשוב. הוא טען כי בכל הארצות שבהן נעזר בתעמולה אנטישמית היתה לה השפעה קטלנית, ואין לוותר עליה כאמצעי במלחמה הפוליטית. לשם כך השתמשו הנאצים בכל הכלים שעמדו לרשותם. הם הראו סרטים בעלי נימה אנטישמית ועוד.

1. מתוך האנציקלופדיה של השואה, ערך: תעמולה נאצית.

לעומת זאת, כאשר ביקשו להשתיק את קולות המחאה שנשמעו בעולם, ביימו הנאצים הצגות של סדרי חיים "הגונים" במחנות ריכוז.

גבלס (הממונה על התעמולה) ייחס לתעמולה חשיבות עליונה, והצהיר שאינה אלא אמצעי להשגת מטרה כלשהי, ואם לא הושגה המטרה, משמע שהשתמשו בה באמצעים לא יעילים. בצדק נאמר על התעמולה הנאצית כי היא לא היתה תחליף לאלימות, אלא אחד ממרכיביה."

על פי כללי התעמולה הנאצית, אין היא בהכרח משדרת אמת, אלא היא באה כדי להפיץ אמת שהפוליטיקאי או השליט רוצים בה. התעמולה האנטישמית הולידה שנאה רבה בקרב ההמונים. היא הולידה גם שיתוף פעולה של תושבים עם הגרמנים במקומות רבים.

ובאותה דרך בדיוק של תעמולה, התנהלה מערכת ההטעיה והסוואת המטרה הסופית, ההשמדה.

התעמולה הנאצית היתה אמצעי להשגת מטרה — כך ע"פ הצהרתו של גבלס, הממונה על התעמולה. לדעתו, אם המטרה לא הושגה, כנראה שלא השתמשו באמצעים יעילים בתעמולה שקדמה לה.

עקרון זה פועל לאורך כל שנות המלחמה וההשמדה. הנושא כאן הוא מדיניות ההטעיה בהונגריה, אולם, כרקע למה שהתחולל בהונגריה, יש להבין שמערכת ההטעיה כבר פעלה בארצות אחרות, והיתה משומנת היטב החל מהחודשים הראשונים לכיבוש הגרמני.

מערכת זו גרמה לחוסר אמון שאכן, נעשים מעשים כאלו, ולא זו בלבד, אלא שהם נעשים בידי הגרמנים — פסגת התרבות ההומאנית עלי אדמות.

דוגמאות לחוסר אמון על מעשי הנאצים

מתוך ספרו של נפתלי לביא "**עם כלביא**":

בפיוטריקוב הקימו הגרמנים את הגטו הראשון בפולין. בסוף יוני 1941 נלקח נפתלי לביא למפקדת הגסטפו בעיר. כנראה שהיתה זו טעות, כיוון שהוא נכלא במרתף עם כשלושים גברים מבני האינטלגנציה הפולנית. ב־30 ליוני 1941 הגיעה הקבוצה לאושוויץ, ולביא היה היהודי הבודד ביניהם. רוב האסירים באושוויץ באותה תקופה היו פולנים. היו ביניהם אסירים פוליטיים והיו פליליים. האסירים שומעים על קבוצת מנהיגים ופעילים במפלגת הפועלים הפולנית, שהובאו למחנה והומתו בתא גז נסיוני. לביא מספר גם על הוצאה להורג של חמישה אסירים בתליה בנוכחות כל האסירים. גם הם לא היו יהודים. האסירים הפוליטיים עוזרים ללביא, בסיועה הפעיל של המחתרת הפולנית, להחלץ מאושוויץ, ולחזור לעירו פיוטריקוב.

תגובת הוריו לסיפורים שהביא עמו מאושוויץ: הם מאזינים בחרדה!! הם מזדעזעים ממה שהגרמנים מעוללים זעזוע עמוק. "מדי פעם הפסיקה אותי אמא ושאלה אם איני מגזים בתיאור המצב באושוויץ. הורי היו מזועזעים לשמע הסיפורים שלי, וביקשו לדעת אם אכן מתנהל במחנה זה רצח המוני. באותו זמן כבר ידעו משהו על המתרחש באושוויץ, אם כי תעשיית המוות בבירקנאו טרם פעלה אז". ומוסיף לביא לספר על תגובתם: "הם התעודדו כששמעו ממני שחוץ ממקרים מסוימים של הוצאות להורג על הגרדומים ובתא הגז הנסיוני, לא היו שם המתות המוניות".

ולא זו בלבד, אלא ש"הם גם הופתעו לדעת שרוב האסירים שעמם חלקתי את גורלי היו פולנים ובני עמים אחרים, בעוד היהודים היוו אז רק מיעוט קטן במחנה. עובדה זו נטעה בהם תקווה שאין מדובר במסע מאורגן נגד היהודים בלבד. הם האמינו שכל עוד לא ייחשפו היהודים בלעדית להתנכלות הנאצים, יהיה מצבם טוב יותר".

בסופו של דבר, לאחר שגם התוכניות להגירה לארץ ישראל נסגרו, מתעכב לביא על חוסר האונים שנקלעו אליו היהודים בתקופה זו, וכך הוא כותב: "המלכוד בו מצאנו את עצמנו בגטו היה מושלם וחסר מוצא... אבא הסתגר בשתיקה... **מפעם לפעם יכולתי לקלוט בבית שברי שיחות על כך שלא הבחינו בסכנה מבעוד מועד,** ועתה אין לנו אלא לצפות לרחמי שמים. **זה שלוש שנים ויותר היתה הכתובת המאיימת רשומה על הקיר שלפנינו, ואיש מאיתנו לא ידע או לא רצה לקרוא את תוכנה. עתה היה מאוחר מדי...**"

מתוך הספר "**לך לך בני**" מאת חיים שפירא:

לבני המשפחה היה ידיד גרמני, הר הופמן, שבא לבקרם באחד הימים. בראותו על הקיר תצלומי קצינים גרמנים ממלחמת העולם הראשונה, קרא: "תמה אני שעדיין לא הסרתם תמונות אלה. והרי בוודאי ידוע לכם מה מעוללים ליהודי גרמניה!"

תגובת אמו לדברי הידיד: "אל לנו להאמין לכל מה שנאמר בעיתונים. **ניתן אולי לייחס מעשי זוועה כאלה לקוזקים רוסיים נבערים מדעת, אבל לגרמנים בעלי תרבות וחינוך? לבוגרי אוניברסיטאות פרנקפורט והיידלברג? זה פשוט לא יתכן. אני פשוט מסרבת להאמין שג'נטלמנים גרמניים ובניהם הפכו לפתע פתאום לברברים!**"

למרות חוסר האמון של האם, חוזר מר הופמן על דבריו ואומר: "קיוויתי לתומי, כי כשם שאבי היה ידיד משפחתכם, וכשם שאנו ידידים, תימשך ידידות זו גם בין צאצאנו. לדאבון ליבי, לא כך רצה הגורל. הנה, בני קרל הושפע מן הטירוף הנאצי עד כדי כך, שהוא סרב לחזור איתי הביתה, והעדיף להשאר בגרמניה..." ומוסיף מר הופמן: "ידידי היקרים, במקומכם הייתי עוזב את פולין. וכי איזה עתיד נכון לכם ולבניכם בארץ הזאת?"

בהמשך, מספר שפירא על בריחתם מלומז'ה עירם לאיזו עיירה קטנה בסביבה. במשך הזמן — חמישה ימים — שלא הורשו לחזור

לעירם, הם התגוררו באסמים, והיו חשופים להתעללויות החיילים הגרמניים: "כך נתוודענו לראשונה לחיות הפרא הנאציות, אלא שהיה בכך רק רמז קלוש לבאות. רק בקושי עלה בידי להתאפק מלשאול את אמא, אם היא עדיין מסרבת להאמין כי הג'נטלמנים הגרמנים הפכו לברברים..."

שני המקורות שהובאו לעיל הינם מפולין, והזמן שהם מדווחים עליו הוא תחילת המלחמה. לאחר הבנת העקרון של דרכי התעמולה וההסוואה של הנאצים למעשיהם, הובאו המקורות הללו במטרה לחדד את הדיון בנושא המידע בהונגריה, כאשר מתקדמים עם הזמן, ומגיעים לשנת 1944, שהיא השנה בה פלשו הגרמנים להונגריה.

בשנת 1944 הושמדו רוב יהודי אירופה זה מכבר — עיקר ההשמדה ארע בשנים 1942-1943 — וכל אימת שנושא יהדות הונגריה יעלה לדיון, תעלה עמו לשולחן הדיונים השאלה המתבקשת מאליה: שאלת המידע.

יחודה של הונגריה בתכנית ההסוואה
העיתוי של השואה בהונגריה[2]

הונגריה, עד אפריל 1944 היתה מעין אי של שקט בתוך ים המלחמה הסוער שהציף את אירופה. החיים בהונגריה נמשכו פחות או יותר כרגיל עד אז, למרות שבאותה תקופה היתה הצרת צעדים כנגד היהודים במסגרת חוקים אנטי יהודיים, וגיוס למערך שירות העבודה. בשנת 1941 התנהלה המלחמה בחזית הרוסית, שם היו גם גברים יהודים מפלוגות העבודה של הצבא ההונגרי. הם שומעים את הדיווחים הסובייטים אודות הרצח, וגם חשים על בשרם את הרציחות שנערכו ע"י האיינזצגרופן באזורי הכיבוש בבריה"מ. באזור קמניץ־פודולסק ארע טבח של כ־20 אלף יהודים "זרים" שהגיעו מפולין בשנת 1941.

2. ע"פ "השואה היבטים הסטוריים" פרופ' יהודה באואר עמ' 155-154.

במהלך 1942 הגיע זרם של אלפי יהודים סלובקיים ויהודים פולנים שכבר היו בסלובקיה להונגריה. בין השנים 1942 ל־1944 הגיעו עוד כ־2,500 פליטים מפולין להונגריה.

שידורי הרדיו של בעלות הברית בשפה ההונגרית דיווחו על הרצח כבר מסוף שנת 1942. בשנת 1943 שוחררו כמה אלפי יהודים מפלוגות העבודה שבחזית המזרח (רוסיה), וגם הם סיפרו על מה שקורה.

בין השנים 1941 עד 1943 ההונגרים פוסחים על שתי הסעיפים. מצד אחד הם בני ברית עם הגרמנים, ומצד שני — ממשלת הונגריה בראשותו של קאלואי מסרבת לשלח מתחומה את היהודים למרות הלחץ הגרמני עליהם. הסיבה לסרוב ההונגרי היא בעיקר כלכלית, שכן יהודי הונגריה תרמו רבות לכלכלת המדינה.

במשך השנתיים הללו, עקב מדיניות ה"נדנדה" ההונגרית, שימשה הונגריה כמקלט לפליטים הרבים. הפליטים הביאו איתם מידע על הנעשה, ולכן לא ניתן לומר שבזמן הרצח הגדול באירופה לא הגיע עדיין מידע להונגריה. המידע היה קיים כל הזמן, כולל המידע על דרכי ההסוואה וההטעיה של הגרמנים.

המידע בעולם החופשי[3]

לדעת פרופ' באואר, אין ספק שכל אדם בעולם החופשי "שקרא עיתונים, האזין לרדיו או קרא את דיווחיה של הסוכנות הטלגרפית היהודית (JTA), יכול היה לקבל את כל המידע שהיה דרוש כדי לקבוע את העובדות אודות רצח המוני."

עד יוני 1942 היתה אינפורמציה, אולם היא היתה מפוזרת. באנגליה ידעו על הדיווחים הסוביטיים כבר בתחילת 1942 (הג'ואיש כרוניקל וה ZIONIST REVIEW) — הסוכנות הטלגרפית היהודית דיווחה על המידע

3. היבטים היסטוריים, באואר, עמ' 61 ואילך.

שהתקבל בניו יורק. עיתוני יידיש, ולאחר זמן גם עיתונים לא יהודיים דווחו במרץ 1942 על רציחות בווילנא. במאי 1942 היו חלק מן הידיעות מודפסות בעיתונות הג׳וינט, וישנם גם דו״חות בתיקי הג׳וינט.

ב־1 במרץ דווח בניו יורק טיימס על המידע של ד״ר הנרי שושקס מגיטו וורשא שהצהיר, כי ע״פ מידע מוסמך שבידיו, ״לא יוותרו עוד יהודים כעבור 5-6 שנים״. ע״פ באואר, כל הידיעות עד כאן נחשבו לתעמולה טובה, ולעיתים אפילו כתעמולה מוגזמת, שאולי יש בה מעט אמת.

במאי 1942 תואר דו״ח הבונד מוורשא, בו נקבע כי הגרמנים פתחו ב״מבצע השמדה פיזי של האוכלוסיה היהודית על אדמה פולניתי״. ע״פ הדו״ח הושמדו כבר 700,000 יהודים (הרבה פחות מהמספר המדויק).

ב־2 ביוני 1942 שידר ה־B.B.C. את תמצית הדו״ח הנ״ל לאירופה. מיד לאחר מכן, ב־10 ביוני הוצא מינשר מהמועצה הלאומית הפולנית שע״י הממשלה הפולנית על הדו״ח הנזכר לכל הפרלמנטים של בעלות הברית.

ב־9 ביולי נערכה מסיבת עיתונאים אודות המידע הזה, בו השתתפו בין היתר שר האינפורמציה הבריטי והשר הפולני לענייני פנים וכן נציגים יהודים. ב־25 ביוני, וכן בשבוע שלאחר מכן, פירסם את הדו״ח ה״דיילי טלגרף״. הידיעות הועברו ע״י יט״א לארה״ב. וכן שודר המידע מעוד מקורות.

פירסום דו״ח הבונד נתקבל בחוסר אמון ובהלם מוחלט. ע״פ פירסומים מבולבלים בעיתונות מאותה תקופה עולה, כי חשיבות המידע כלל לא הובנה. מצד אחד פירסמו את הידיעות, ומצד שני טענו שהחיים בגטאות נמשכים כרגיל. היו מודעים לכך שמתחולל משהו נורא, אך לא היו מסוגלים להאמין בידיעות שהאוכלוסיה היהודית באירופה אכן נרצחת. היה פער בערכים בכך שהיהודים בעולם החופשי גדלו על ערכים מסויימים, ואילו כעת, אדם נרצח על כך שהוא נולד וחי, ונולד כיהודי.

ב־8 באוגוסט 1942 נשלח דו״ח ריגנר — נציג הקונגרס היהודי העולמי לניו יורק וללונדון. אמנם, דו״ח זה נתפרש אח״כ כידיעה המוסמכת הראשונה על הרצח, אולם נוסח המברק מעיד, כי ריגנר עצמו לא היה בטוח כלל במהותו ובמהימנותו של המידע שבידיו. ריגנר מוסיף על המידע: ״אין בידינו לאשר את דיוק הידיעה״.

בינתיים נוספה עדותו של בורקארדט (פעיל הצלב האדום שהיה ממונה קודם לכן על דאנציג מטעם חבר הלאומים) בתאריך 7.11.42 ובה נאמר, שעוד בראשית 1941 נתן היטלר הוראה, שעד לפני סוף 1942 על גרמניה להיות ״נקיה מיהודים״. ״נקי מיהודים״ פירושו ״השמדה״ — כך לפי בורקארדט.

בסוף שנת 1942 הגיעו עדויות אישיות לעולם החופשי, בין השאר עדותו של שליח המחתרת הפולנית שהיה בעצמו במחנה המוות בלז׳ץ, ואישר את הידיעות בפני הנשיא רוזוולט.

בנות הברית פירסמו הודעת גינוי על הרצח בתאריך 9.12.42 וזוהי, למעשה, הידיעה הרשמית הראשונה שהגיעה לעולם. כמו־כן, הגיעו 69 אזרחים ארצישראליים מוחלפים תמורת גרמנים, ובפיהם עדויות על המתרחש.

בשלב זה אין ספק שהמידע בעולם החופשי היה קיים, ובאופן רשמי.

וכאן, לאחר תאור עובדות אלו מגיעה השאלה: האם האמינו במידע שהיה?

פרופ׳ באואר דן בתגובות של יהודי העולם וארגונים יהודיים שונים. ישנו בלבול רב בקבלת המידע ובהפנמתו. הבונד מצהיר באוקטובר 1943, שוודאי יחוזק הקשר בין פולנים ליהודים. הציונים עסוקים בשאלת א״י ובתכנון של מה שיהיה לאחר המלחמה, ואילו הג׳וינט

מקטין את עוצמת המידע, כדי שלא ייפגעו התרומות למען פעולות ההצלה.

מי שהיה קרוב יותר למוקד הארועים — המשלחות בקושטא ובג'נבה — קלט יותר את המסר, אמנם קצת באיחור.

באביב 1943 נפתחה ועידת ברמודה, שדנה בבעיות הפליטים. היתה זו דרך לשכך את דעת הקהל. למעשה, לא יצא מאומה מהחלטות אותה ועידה.

יהדות ארה"ב חששה להפגין ולמחות, שכן כל הפגנה היתה מתפרשת כהפגנה נגד המלחמה, נגד רוזוולט.

מסקנתו של פרופ' באואר מתהליך קבלת המידע בעולם החופשי ובעולם היהודי בעיקר היא, שרק לקראת סוף שנת 1943, ולקראת שנת 1944, החלה להקלט הטרגדיה ולהקבע כעובדה. עדיין לא נתפסת במוח האנושי, אלא כ"מעין גזר דין, אשר ממנו יש להתחיל את החיים מחדש".

ובחמישה עשר בנובמבר 1943 כתבו אנשי הוועד הלאומי היהודי בוורשא אל העולם החופשי:

"דמם של שלושה מליונים היהודים ישווע לנקמה לא לבד כלפי החיות ההיטלריסטיות, כי אם גם **כלפי הגורמים האדישים, אשר זולת מילים, לא עשו כלום להצלת העם...**"

הסוואה יחודית בהונגריה והשלכותיה על המידע
דיון על־פי היסטוריונים שונים

באפריל 1944, שעה שנכנסו הגרמנים להונגריה, ודאי ידע העולם החופשי על תהליך השמדת היהודים באירופה.

ומה קורה בהונגריה?

במאמרו של נתנאל קצבורג, "יהדות הונגריה וחורבנה בהיסטוריוגרפיה ההונגרית"[4], מביא הכותב את דבריו של ראנקי – חוקר הונגרי – בחיבורו על תולדות הכיבוש הגרמני בהונגריה. ע"פ ראנקי, הגרמנים ידעו היטב "שאפילו עזרת הרשויות ההונגריות אינה מספיקה לביצוע הגירושים, אם הנוגעים בדבר (היהודים) יתנגדו בצורה מאורגנת והמונית. התנגדות כזאת היתה מאיימת לא רק על הביצוע המלא של הגירושים, אלא היתה עלולה לעבור אולי גם אל השכבות האנטי גרמניות שבאוכלוסיה הלא יהודית".

כדי לנטרל את ההתנגדות, הן של היהודים והן של הלא יהודים האנטי גרמניים, נקטו הגרמנים בפעולה בשני מישורים – ההונגרי והיהודי. בראשון – פתחו במסע תעמולה אנטישמי אנטי יהודי, ובשני – פעלו הגרמנים להרגעת היהודים. כאמור – התאריך הוא אפריל 1944, והמידע בעולם כבר קיים.

וכאן, בנקודה זו ישנן דעות שונות של הסטוריונים. את הדעה האחת מייצג ראנדולף בראהאם במאמרו "הצלת יהודי הונגריה בפרספקטיבה היסטורית"[5] ואת השניה – פרופ' יהודה באואר במאמרו "שליחותו של יואל ברנד"[6].

באואר טוען, שע"פ עדויות של פליטים, שידורי רדיו בהונגרית של בעלות הברית ועוד, יכול היה כל יהודי הונגרי לדעת: **"לומר שיהדות הונגריה היתה זקוקה למידע על השואה ממנהיגיה, וכאילו לא ידעה על המתרחש, זו טעות יסודית מאד"**.

לעומתו מנסה בראהאם להוכיח, שהיה קיים **"קשר של שתיקה"**, כדבריו, בהונגריה. בראהאם הוכיח (ע"פ מחקר שערך לקראת ועידה

4. מתוך "השואה בהיסטוריוגרפיה", עמ' 306-307.
5. מתוך "השואה בהיסטוריוגרפיה", עמ' 368-372.
6. מתוך "השואה – היבטים היסטוריים" עמ' 154-155.

בניו־יורק בשנת 1975) שבתחילת האביב של שנת 1944, כמה שבועות לפני שהתחיל הגירוש ההמוני בהונגריה, "היתה בידי מנהיגי הונגריה, כמו למנהיגי העולם החופשי, הוכחה ניצחת על המציאות באושוויץ, ואף על פי כן, נמנעו מלהודיע על כך להמוני היהודים או להעמיד את האוכלוסיה הנוצרית על מה שצפוי למגורשים".

ובהמשך מביא את מחקרו של ג'והן ס' קונווי: "בהעלותו את הטיעון המשכנע, שלא היה למגורשים בהונגריה, כמו ליהודי שאר המקומות באירופה שבשליטה הנאצית, מושג מינימאלי על הסוף המר הצפוי להם..." קונווי טוען שהיה קשר של שתיקה בין המנהיגות היהודית למנהיגות הנאצית בהונגריה (מביא קודם לכן גם את סלובקיה כדוגמה לכך). "...הקווים המקבילים בנכונותם של אי אלה חברים במועצות היהודיות בשתי המדינות לפתוח במו"מ חשאי עם הגרמנים, במחשבה שיעלה בידם להציל את עצמם ועוד כמה מיוחסים בציבור היהודי... תמורת נכונותם להעלים את הידיעה על רצח ההמונים והימנעותם ביודעין מלהודיע לקורבנות על הגורל הצפוי להם כנראה..."

ע"פ בראהאם, "תיאוריה דרמטית" זו — כלשונו — מתבססת לגבי 1942 ו־1943 על השערות בלבד, אולם בשנת 1944 הידיעות כבר מבוססות דיין. אמנם, לדעתו, היתה אשליה מסוימת למנהיגים היהודים באירופה הכבושה, שיצליחו להציל משהו (המו"מ בסלובקיה ובהונגריה).

בניגוד לדעה זו, מביא בראהאם את דעתו של באואר, שנוטה להמעיט בערכו של "קשר השתיקה". באואר טוען, שבדעה זו ישנה טעות "בהבנת המצב ההיסטורי כולו". ו"מקורה של טעות זו בעירבוב המושגים "מידע" ו"ידיעה". המידע היה קיים כל הזמן, כולל המידע על אודות דרכי ההטעיה הנאציות. **הבעיה היתה שאנשים דחו מידע זה** משום שביקשו שלא לדעת, כי הידיעה גרמה לכאב ויאוש במצב של חוסר מוצא. בבנין היודנראט עצמו קמה מחלקה מיוחדת לקשר עם המחוזות. ממשרד זה נשלחו חברי תנועות הנוער הציוניות על־מנת

להזהיר מפני הגירוש ומשמעותו. לא רק שלא שמעו לאזהרותיהם, **במקרים רבים נזרקו השליחים מהקהילות ע"י ההנהגות המקומיות על שגרמו לבהלה"**.

בראהאם לעומתו טוען, שעמדה זו עומדת בסתירה לעדויות האישיות מפיהם של ניצולי הונגריה. לדעתו, אמנם העמידו שליחי "החלוץ" את הנהגות הקהילות ועוד אי אילו יהודים על חומרת המצב, **"אבל אין להניח שדיווחים מפי צעירים קנאים וזרים לחלוטין היו מתקבלים כמידע מהימן, קל וחומר נקלטים כמידע, כשהם מנוגדים להודעות הרשמיות המגיעות מן המנהיגות היהודית הוותיקה והראויה לאמון בבודפשט"**.

כאן נציין את קריאתו של הרב וייסמנדל לגבי יהודי הונגריה. בספר **"קראתי ואין עונה"**[7] מובאים נסיונותיו של הרב וייסמנדל לעורר את יהודי הונגריה. מיד עם התחלת הגירושים מהונגריה מודיע הרב וייסמנדל לנציגי הארגונים היהודיים על מטרת הגירושים ויעדם הסופי. זהו מכתב שנתפרסם בעולם, הנושא את התאריך ל"ט למנין בני ישראל תש"ד (16 במאי 1944). במכתב מתאר רחמ"ד מספרים מדויקים של אנשים ורכבות. מתוארים כל תהליכי ההשמדה באושוויץ, וכן צורפו מפות ותרשימים. רחמ"ד פונה למנהיגים היהודיים שירימו קול זעקה ויפעלו אצל בעלות הברית להפציץ את אושוויץ ואת הדרכים המובילות לשם, וכן שיזהירו את הונגריה ואת גרמניה על מעשי הרצח.

בו בזמן שיהודי הונגריה נשלחים כבר להשמדה, נעשות כל הפעולות כדי לטשטש את העובדות, שהיהודים נשלחים להשמדה. "באמצעותם של סוכנים הפיצו שמועות בגטאות שהיהודים נשלחים למחנות עבודה בשטחי הונגריה באיזור הנקרא "קניירמזו". איש לא שמע קודם לכן על קיומו של איזור זה, בכל זאת נטה הלב להאמין לשמועה זו יותר מאשר

7. זעקתו של הרב וייסמנדל בתקופת השואה, אברהם פוקס, תשמ"ג.
הפרק: "פעילותו וקריאות היאוש של רחמ"ד בעת גירוש יהודי הונגריה".

לשמועות שהרכבות מובילות למוות אלפי איש. בהפצת השמועות על "קניירמזו" סייעו מועצות יהודיות אחדות בעקיפין או במישרין לפעולות הגירוש. המועצות היהודיות נשאו באחריות כלפי השלטונות ההונגרים והגרמנים לקיים הסגר והשקט בגטאות. הן חששו, שבעד כל תסיסה ובעד כל נסיונות בריחה הן עצמן תשלמנה בחייהן. ברוב המקרים גם לא קיבלו חברי ה"מועצות היהודיות" מספיק מידע על המתרחש מהמנהיגים היהודיים שניהלו את המו"מ עם הגרמנים בבודפשט. על כל פנים, חברי ה"מועצות היהודיות" לא הכחישו את הסיפור בעניין "קניירמזו", ולא קראו לאנשים להימלט ולהתנגד בכח לעלייה על הרכבות שהובילו לאושוויץ.

המגורשים הראשונים נצטוו לשלוח גלויות דואר מאושוויץ אל קרוביהם שבהונגריה. בגלויות אלו הם הודיעו ש"טוב להם" במקום ישובם החדש. כמקום ישובם החדש ציינו שם מקום בדוי בשם "וולדזה".[8]

הרב וייסמנדל ידע על תוכנית ההסוואה הזו. הוא סיפר במכתביו על מכתבים ממוענים מ"וולדזה". הוא סיפר שהקרבנות נאלצו להודיע שטוב להם, ותופעה נוספת שהוא הודיע עליה היתה, שהמכתבים נשאו תאריך מאוחר יותר מיום כתיבתם, והגיעו הרבה לאחר שהכותבים אותם כבר הושמדו.

לסיכום:

ישנן שתי דעות עיקריות של היסטוריונים בנושא המידע שהגיע להונגריה. דעה אחת — באואר — טוענת שהמידע היה קיים בהונגריה, היה נחלת הכלל, אך לא הפך למודע בתודעתם של יהודי הונגריה.

הדעה השניה — בראהאם — טוענת, שהמידע הגיע למנהיגות, אולם היה "קשר של שתיקה", והמידע לא הגיע אל המוני היהודים.

8. שם, עמ' 129.

א. פוקס, בספרו על הרב וייסמנדל, טוען כנגד המנהיגות והמחלוקות שהיו בה, אולם גם לפי דבריו ניתן להבחין בתופעה הפסיכולוגית של הדחקת המידע: **"בכל זאת נטה הלב להאמין לשמועה זו — על קניירמזו — מאשר לשמועות שהרכבות מובילות למוות מאות אלפי איש"**.

פוקס תוקף את באואר[9], ש"בנסותו לטהר את קסטנר, יוצר למעשה תדמית של יהדות הונגריה שלומיאלית, שידעה כביכול על תכנית ההשמדה, אך לא נקטה בכל האמצעים למניעת הגזירה". פוקס טוען (כמו בראהאם), שע"פ עדויות שנתקבלו במשפט קסטנר מתברר שיהודי הונגריה אכן לא ידעו לאן הם נשלחים ולאיזו מטרה. הגרמנים הצליחו בהטעיה לגבי קניירמזו ולגבי וולדזה. כשהגיעו יהודי הונגריה לאווישוויץ, ושמעו מוותיקי המחנה ש"עומדים לשרוף אתכם" ו"שם הכבשנים", "הם היו מוכנים לקרוע אותם לגזרים על הערות אלה שהדהימו אותם".

הרב אהרונסון (היה במחנה קונין בתקופת השואה, ואח"כ עבר לאושוויץ) בספר "עלי מרורות"[10] מתייחס ליהודי הונגריה. הוא עומד על ההבדלים בין הפלגים השונים ביהדות ההונגרית, ומוסיף הערה לענייננו:

"אמונם הלוהט בכוונותיהם הטהורות של הגרמנים היה הצד המשותף שבהם. בהגיעם לאושוויץ, היו כולם משוכנעים ובטוחים שנשותיהם וילדיהם שוכנו ע"י הגרמנים "המתורבתים" בבתי הבראה. לשוא ניסינו, אנו הוותיקים, להסביר להם כי בני משפחותיהם הוכחדו זה מכבר ע"י הגרמנים. "משפחותיכם אינם בין החיים" אמרנו להם. אך הם הגיבו בלעג בנעצם בנו מבטים פראיים ורווי בוז, כאילו היינו חסרי דעה. ברי היה להם כי אין זו אלא עלילת שוא חסרת שחר פרי המצאתנו להכפשת שם הגרמנים ההגונים, החפים מפשע..." בהמשך מספר הרב

9. הערה 16, עמ' 129.
10. "עלי מרורות", פרקי הזכרונות על אושוויץ, עמ' 221-224.

אהרונסון על החרדים מבין ההונגרים, שסרבו לאכול מאכלי טרפה, ולא עזרו שכנועי הוותיקים שזה ספק טריפה ופיקוח נפש. גם נסיונותיהם של הוותיקים לשכנעם שלא יעבדו במסירות למען הגרמנים, לא עלו יפה.

התייחסות למידע ע"פ מקורות היסטוריים
מתוך שו"ת "מנחת יצחק" מאת הראב"ד יצחק יעקב וייס זצ"ל

הרב וייס מתאר את שעבר עליו בספרו "מנחת יצחק", ומכנה זאת בשם: "**פרסומי ניסא**". הוא מתייחס לנושא המידע בהונגריה. בדבריו הוא מספר על הילקחם ע"י הגרמנים בשנת תש"א (1941) לכיוון פולין, בתואנה שאין להם זכות אזרחית, כדבריו. הרב ומשפחתו ניצלו בדרך נס, ו"מאז היה לבי הומה עלי מה יהיה בסופנו, כי כבר הגיעו אלינו השמועות בדבר הגזירה להרוג ולהשמיד את כל היהודים במדינות הסמוכות, וביותר כאשר הפליטים מארץ פולין שהתאכסנו בביתנו ספרו על הנעשה..." הרב וייס מתאר את מידת אמונו במידע, וכן את חוסר אמונם של הסובבים אותו למידע זה.

וכך הוא כותב:

"אמרו הבקיאים ממדינת פולין, שתכליתו לקבץ את כל היהודים כדי להרוג אותם. אך אנשי מדינתנו לא נתנו אמון לדבריהם. **ואנכי האמנתי** ובקשתי מהשי"ת שיהיה בעזרי להוציא מחשבתי לפועל, בכל אשר אעשה להנצל מידי הרשעים..." עדיין "אנשי מדינתנו לא נתנו אמון לדבריהם" – כנראה לכך, שתכלית עבודות הכפיה היא לבסוף השמדה. כמובן, שאם אדם חושב שזוהי רק עבודה, אמנם קשה, אבל רק עבודה, ולא השמדה, הוא לא ינסה להימלט. יתכן, שאדם מנסה להציל את עורו, אולם כנראה רק כשהסכנה מוחשית וברורה.

לאחר שהרב וייס מביע את דעתו, וקובע שיש אמת בשמועות על כוונותיהם של הגרמנים, הוא מנסה בכל דרך להגיע לפעולות הצלה. הוא מנסה להשיג עבודה בחטיבת עצים, שעל־ידה אפשר להנצל מלהיות

בגיטו. הוא מספר על בנו שהיה בסך הכל בן ארבע־עשרה, והוא משתדל שילך לעבודה זו, למרות שהיא קשה בשבילו, "מחמת שידעתי מה פירושו של הגיטו... ועל ה' סמכתי "

בחושיו הבריאים קלט הרב וייס גם את מדיניות ההטעיה של הגרמנים, כאשר בשלב מסוים עשו כעין הפוגה והשאירו את המשפחות ביחד "וכפי הנראה סוף מעשם. **נודע, כי גמרו כן, כדי להטעות את הקהל...**"

ואז, כנראה עולות כבר מחשבות יאוש. כנראה, שבשלב מסוים כבר קלטו כולם את התרמית. אבל לא היה בכוחם לנסות ולהמלט, או שמא כבר התייאשו, שכן הוא כותב: "והנה, למרות כל אשר דברו על ליבי דברי יאוש, ושלא לילך עוד אחר עצות להנצל, באשר לא הצליח בידי צעד הראשון... אמרתי לא עת לחשות, והתחלתי לחפש מוצא איך להנצל." כאמור, היו מיואשים שכבר לא ניסו כלום, לאחר שגילו את האמת המרה, והיה הרב וייס, שבכל מחיר חיפש מוצא, "ולשים על ה' בטחונו מה שיהיה אח"כ..." כי לדעתו, "האפשרות לילך לאוישוויטץ לא נפסיד גם אח"ז." הוא מנסה לשכנע אנשים נוספים שיצטרפו לבונקר, "דעתי זה גיליתי לכמה בנ"א, אך לא עשה עליהם רושם גדול, **כי הדבר היה רחוק אצלם מן השכל**, כי עד כמה נוכל להשאר שם? מהיכן יהיה לנו מה לאכול? מה נעשה כאשר נצא משם, להיכן?" אמונתו של הרב וייס חזקה: "ואנכי סמכתי על השי"ת שייגמר מחשבתי לטובה."

הרב וייס מנסה בכל מחיר להנצל. מה שהניעו לכך, היו כנראה הידיעות: "מאד נכנס באזני דברי הה"צ מבאבוב שליט"א בשם אנשי פולין, שנוסו כבר באלה, שהיו רגילים לומר בלשון צחות מכאב לב, שכל הנכנס בהרכבת שלהם יכול לומר תומ"י (תכף ומיד) קדיש אחר עצמו."

מדבריו של הרב וייס עולה, כי היה מידע שהגיע מפולין להונגריה. הרבה אנשים, או שלא האמינו למידע, או שהאמינו, אבל לא העלו על דעתם שהזוועה תגיע אליהם — "לי זה לא יקרה". מסתבר, שמי שהפך

את המידע שקיבל למודע, אכן ניסה בכל כוחו להנצל. המצער הוא, שבדרך כלל כבר היה מאוחר מדי.

בחזרה אל השיר — "אל תאחר"

השיר "אל תאחר" נכתב בשנת 1946, מיד לאחר השואה, בספר שירים שכתב הרב יהודה אריה קליין זצ"ל בהונגרית. השיר תורגם ע"י בתו, הגב' בינה גרינוולד. (ראה הפרק: הרב יהודה אריה קליין — קווים לדמותו).

בשיר "אל תאחר" מנסה הילד לדחות את שעת קומו לבית הכנסת לאמירת סליחות. יש לו עוד זמן, השמש עדיין מעבר לפינת הרחוב, והוא טרם בא להקיש ולהעיר אותו. אולם, אימו, שרואה את המציאות בעיניים יותר מפוכחות ומציאותיות, מנסה לשכנע אותו להקדים את דפיקת השמש על החלון, לא לפעול מתוך חוסר ברירה, אלא להקדים את המציאות, במקרה שלנו: להקדים תרופה למכה.

לִימֵי יַלְדוּתִי
שָׁבָה הַיּוֹם נִשְׁמָתִי,
כַּאֲשֶׁר מִשְּׁנָתִי
הֵעִירָה אִמִּי אוֹתִי.

קוֹל הָרוּחַ הִתְחָרָה
בַּחֲצוֹצְרָה שֶׁל שׁוֹמְרֵי הַמִּגְדָּל,
שְׁעוֹן מְטוּטֶלֶת עַל הַקִּיר
חָצוֹת לַיִל הִקִּישׁ, צִיל — צַל.

רוּחַ סְתָוִית קְרִירָה שָׁרְקָה
בַּחֻשָּׁכָה הַקּוֹדֶרֶת,
נָשְׁבָה בְּחָזְקָה,
עֲנָפִים מְסַחְרֶרֶת.

"קוּם, בְּנִי, לְבֵית הַכְּנֶסֶת מַהֵר,
לְהִתְפַּלֵּל, לַחֲזֹר בִּתְשׁוּבָה!
יוֹם קָדוֹשׁ הוּא הַיּוֹם — בַּל נְאַחֵר,
יוֹם רִאשׁוֹן שֶׁל סְלִיחוֹת הִנֵּה בָּא."

ובסיומו של השיר עונה הילד לאמו:

אִמָּא יְקָרָה, זֶה מִכְּבָר
שׁוֹכֶנֶת אַתְּ בְּעִמְקֵי קִבְרֵךְ,
לָמָּה כָּל-כָּךְ מְאֻחָר
מְצַלְצֶלֶת בְּאָזְנַי קְרִיאָתֵךְ?!

בַּצְּמֵאִים לְדָם בָּטַחְנוּ,
מֵאָז בּוֹכָה נַפְשִׁי, אַלְלַי,
אֵיכָה אֶת אָזְנַי לֹא הִטֵּיתִי,
לְדִבְרֵי הוֹרַי:

שְׁמוּעוֹת הִגִּיעוּ מֵאֲרָצוֹת אֲחֵרוֹת
פּוֹגְרוֹמִים, פְּרָעוֹת וּשְׁחֹר,
יָכְלְנוּ לְהָבִין, יָכְלְנוּ לַחֲזוֹת,
שֶׁהִנֵּה... גַּם אָנוּ בַּתּוֹר.

"אַל נָא תְּחַכֶּה שֶׁיָּבוֹא
בְּחַלּוֹנֵךְ לְדָפֵק,
אַל תְּאַחֵר...! קוּם!
שְׁמַע זֹאת עוֹד מֻרְחָק...!!"

ביבליוגרפיה

1. אהרונסון י. , תשנ"ו, עלי מרורות, יומנו של רב מתקופת השואה, בני־ברק, הוצאת העורך.

2. באואר, פרופ' יהודה, תשמ"ג, השואה — היבטים היסטוריים, ישראל, הוצאת מורשת וספרית פועלים.

3. בראהאם, תשמ"ז, השואה בהיסטוריוגרפיה, י. גוטמן וג. גרייף, הוצאת "יד ושם".

4. בראהאם וקצבורג , תשנ"ב, תולדות השואה — הונגריה, ירושלים, הוצאת "יד ושם".

5. האנציקלופדיה של השואה, תש"נ, ירושלים, הוצאת "יד ושם" וספרית "פועלים".

6. וייס, הרב יצחק יעקב, תשמ"ט, מנחת יצחק — שו"ת, ירושלים, הוצאת העורך — וייס ישכר דב.

7. כ"ץ יעקב, תשל"ו, "יחודה של יהדות הונגריה", קובץ "הנהגת יהודי הונגריה במבחן השואה", גוטמן, ואגו, רוטקירכן, ירושלים, הוצאת "יד ושם".

8. לאו־לביא נפתלי, תשנ"ג, עם כלביא, תל־אביב, ספרית מעריב.

9. מירסקי שמואל ק., תשט"ז, מוסדות תורה באירופה בבניינם ובחורבנם, ניו־יורק, הוצאת "עוגן", הפרק "על הישיבות בהונגריה הנרחבה", מאת הרב צבי יעקב אבראהם.

10. פוקס א., תשל"ט, ישיבות הונגריה בגדולתן ובחורבנן, ירושלים, הוצאת המחבר.

11. פוקס אברהם, תשמ״ג, קראתי ואין עונה, ירושלים, הוצאת המחבר.

12. פנקס הקהילות — הונגריה, תשל״ו, תולדות יהודי הונגריה, ירושלים, הוצאת ״יד ושם״.

13. קצבורג נתנאל , תשנ״ג, אנטישמיות בהונגריה, ירושלים, מרכז זלמן שזר.

14. שפירא חיים, תשנ״ג, לך לך בני, ירושלים, הוצאת פלדהיים.

15. VARZEICHNIS DER HAFTSTATTEN UNDER DEM REICHSFUHRER S.S. - (1933-1945). [רשימה של מחנות מעצר תחת מנהיגות הרייך, הוצאת שירות בינ״ל של חיפוש ע״י ה״צלב האדום״].